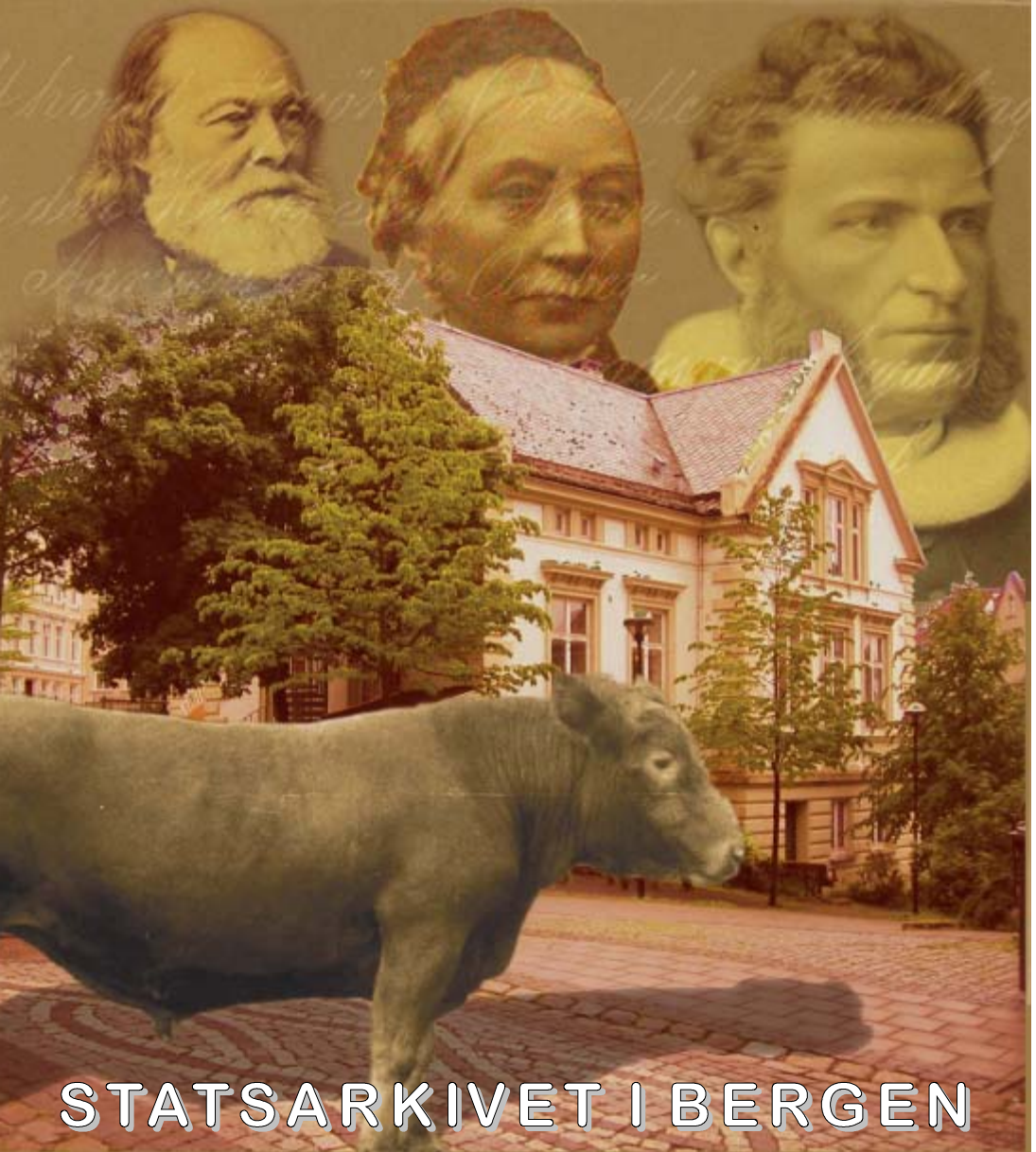

Bergensposten.

NR.2

november 2005

8. ÅRGANG

STATSARKIVET I BERGEN

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998. Dette er det 10. i rekken.

Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Ansvarlig for layout og utforming: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen
Opplag: ca. 1000

ISSN 1501-4436

*Omslagsbilde:
Tom Myrvold*

Bergensposten.

Innhold

Frå redaktøren	2
Bente Kopperdal Hervik: Kyrre – standard for registrering av kyrkjebøker i Noreg	4
Nils Valland: Oksen '1000-kroningen' Seimen i Skåro, Kvam i Hordaland	5
Mari Janne Solbø Zahl: Her har vi bygget Smaabørn et Hjem	9
Randi Rostrup: Ei forordning frå 1617 om norske og tyske skular i Bergen	31
Yngve Nedrebø: Slurv, drukkenskap og svindel	45
Kjell-Ragnar Berge: Territorial-Abschnitt «Bergen» 1940-45	50
Kjell-Ragnar Berge: Tyske soldatar i Førde	51

Bergensposten 2/2005

Vi har gleden av å sende ut et nytt nummer av Bergensposten, og denne gangen det første av to parallelle. Stoffmengden til julenummeret ble så stor at vi må dele opp i to separate hefter, begge produsert og sendt ut i månedsskiftet november/desember 2005. Stoffet er kommet oss i hende ved at skribenter (stort sett) uoppfordret har tatt kontakt med oss. Det sikrer bredde i stoffvalg og er selvsagt særdeles gledelig sett fra redaksjonens side! Stor takk til alle bidragsyttere!

Bergensposten er ment å skulle presentere artikler og kildestoff som på en eller annen måte er knyttet til Statsarkivet i Bergen, og ansatte ved institusjonen står for hele produksjonsprosessen: design og utforming, trykking og hefting. Vi produserer fortløpende i takt med etterspørselen. Takket være en ganske avansert kopimaskin, kan vi nå overlate arbeidet med falsing og stifting til automatikken. Det gir oss kjappere produksjon, og gjør det lettere å dekke den løpende etterspørselen etter hefter, som ved utgivelsen av Bergensposten 1/2005 nesten tok pusten fra oss. Omtale i Bergens Tidende i forkant av utgivelsen i august førte til at det til tider var regulære køer av personer som ville hente ett eller flere eksemplarer. Det var slitsomt og stressende, men også ikke så lite smigrende.

Dette nummeret forteller om *Kyrre*, den nye standarden for registrering og utveksling av dataregistrerte kirkeboklister, som blir lansert tidlig i desember. Arbeidet med en slik standard har pågått i flere år, og vil gjøre utlegging av databaser i Digitalarkivet enklere.

Fra Fylkeslandbrukskontoret i Hordaland har vi fått avlevert arkivmateriale om premierte husdyr, og personalet ved kontoret var tydelig lettet da vi også var villige til å ta i mot en ganske stor samling av trykte bøker og kataloger som omhandler det samme stoffet. Vi har følt at vi ikke i tilstrekkelig grad har kunnet informere våre brukere om hva som faktisk er bevart på dette feltet, og vi innrømmer gjerne at tallet på lesesalgjester som bruker dette materialet ikke har vært stort. Derfor er det nå særdeles gledelig å få anledning til å formidle historien om premieoksen Seimen, »1000-kroningen», fra Kvam.

Debatt om barn, kvalitet på barneoppdragelse og barnehager pågår fortløpende, og i artikkelen til Mari Janne S. Zahl får vi lese om bakgrunnen for opprettelsen av »børneasylene» på 1800-tallet, og utviklingen av dem gjennom de første ti-årene. Artikkelen er skrevet i forbindelse med at det i 2006 er 120 år siden Ladegaardens børneasyl ble etablert. Institusjonen eksisterer fortsatt, nå under navnet Ladegaardens barnehage.

Randi Rostrup skriver om skoler og undervisning, og har i bispearkivet funnet forordninger fra 1617 og 1632 om skolevesenet i Bergen. Undervisningen i lesing og skriving for store grupper av barn synes å ha vært omfattende, lenge før innføringen av konfirmasjon og allmueskole på 1730-tallet.

Skandinaviske kirkebøker har lenge hatt et godt ord på seg for nøyaktighet og pålitelighet. Kanskje må inntrykket modifiseres? Når vi undersøker kirkebøkene nærmere ser vi at prestene slett ikke alltid tok sin rolle som kirkebokfører like alvorlig, og *Slurv, drukkenskap og svindel* synes å være elementer man må ta med seg når man arbeider med kirkebokmaterialet.

Kjell-Ragnar Berge har gjennom mange år arbeidet med krigshistorien, og har skrevet flere bøker om krigshandlinger og tyske anlegg. I 2005 var han en av hovedforfatterne for *Krigsår : liv og lagnader i Sogn og Fjordane 1940-1945*. Han har sendt oss opplysninger om *Territorial-Abschnitt "Bergen" 1940-45* og fra Førde Sogebled gjengir vi hans *Tyske soldatar i Førde*, som utfyller og retter opplysninger i forrige nummer av Bergensposten.

Bergen, 23. november 2005

Yngve Nedrebø

Bente Kopperdal Hervik:

Kyrre – standard for registrering av kyrkjebøker i Noreg

Første versjon av *Kyrre* vert lansert i desember 2005. *Kyrre* er ein standard for registrering av kyrkjebøker som er utarbeida av Digitalarkivet i samarbeid med Avdeling for elektronisk arkiv i Riksarkivet. Den nye standarden er meint å erstatta Standard 4G, som har vore mykje brukt, men som har vist seg å ha store veikskapar, særleg med tanke på publisering på Internett. Målet med *Kyrre* er å letta arbeidet for dei som registrerer ved å gje klare instruksar, gjera kyrkjeboksdatabasane betre tilrettelagde for søk i Digitalarkivet, og betre kunna sikra databasane gjennom langtidslagring. *Kyrre* er tilgjengeleg som pdf-dokument frå denne adressa: <http://digitalarkivet.no/kyrre.pdf>

Arbeidet med denne standarden kom først i gang fordi Digitalarkivet ynskte å få eit fast oppsett for vising av kyrkjebøker i Digitalarkivet. Etterkvart som arbeidet kom i gang og vart kjend blant brukarane av Digitalarkivet, viste det seg at mange av dei som registrerer kyrkjebøker også ynskte klarare instruksar for registreringa. Planen om å laga feltoppsett for visning av kyrkjebøker vart difor utvida til å også omfatta ein ny standard for kyrkjebokregistrering.

Kyrre skal kunna brukast for alle kyrkjebøker, frå dei eldste på 1600-talet til dei nyaste som vert til i dag, og for alle listetypane (døypete, konfirmerte, vigde etc.) i kyrkjebøkene. Frå 1600-talet og fram til vår tid har det skjedd store

endringar i føringa av kyrkjebøkene. Fram til 1812 var dei aller fleste kyrkjebøkene førte i fritekst, og ikkje i faste skjema. Det varierte kva for kyrkjelege handlingar som vart tatt med i kyrkjebøkene, og korleis kvar av handlingane vart førte. I 1812 kom ein kongeleg resolusjon som for første gong innførte faste skjema i kyrkjebøkene. Det kom seinare nye skjema og instruksar for føring av kyrkjebøker i 1820 og 1877. Men trass i faste skjema var og er det framleis dels store variasjonane i korleis kyrkjebøkene er førte.

Fordi *Kyrre* er laga for ein kjeldetype med så store variasjonar som kyrkjebøkene, er det ein nokså open standard. For kvar av dei aktuelle listetypane i kyrkjebøkene er det ført opp aktuelle felt som kan nyttast, og kva for personar eller roller som skal takast med. Det er også gjevne instruksar for korleis felte skal fyllast ut, og kvar ulike typar opplysningar skal førast. Kva for felt som vil vera aktuelle, vil variera frå kyrkjebok til kyrkjebok, og den som registrerer må nøye vurderer kva for felt som må vera med. *Kyrre* gjev ikkje så detaljerte instruksar at ein ved å lesa standarden vil få svar på alle tenkjelege problem ein kan koma over under registrering. Det vil difor verta oppretta eit eige debattforum der ein kan diskutera konkrete problem ein kjem over under registrering. Debattforumet vil ein finna lenka til i Digitalarkivet.

Nils Valland:

Oksen '1000-kroningen' Seimen i Skåro, Kvam i Hordaland.

"1000-kroningen", Seimen

Seimen var ein kostbar okse med fint opphav. Han var ikkje så vakker å sjå til, men han var uvanleg stor for rasen og noko lang. Oksen var snill og godmodig. Han vart brukt i Soldal Fealslag i mange år, frå 1931 til 1937, dei heldt han i laget mykje lengre enn vanleg var.

^(3,4) Seimen vart i daglegtale gjerne kalla '1000-kroningen', då kjøpesummen var uvanleg høg for ein okse på denne tida. Dei fleste yngre 2. og 3. premie oksar på den tida kosta 500-600 kr. ⁽¹⁾

Det første året Seimen var på beite, sommaren 1932, gjekk han i Kasdal

Seimen vart fødd 20.10.1927 hjå Asbjørn A. Gjelsvik. Han vart seld som kalv til Nils A. Gjellesvik, Indre Arna, Haus. Oksen fekk vernepremie på Os i 1929 og 2. premie på utvalssjå i Haus i 1930. Seld 02.10.1931 til Soldal fealslag, Øystese, Kvam for kr. 1000. Oksen var svart og hornut av rasen Vestlandsk Fjordfe. Oksen vart slakta 30.06.1937. Slaktevekta var då 301 kg. (1,2)

i Fykkesundet. ⁽²⁾ Men frå sommaren 1933 var '1000-kroningen' Seimen fast gjest i oksebeitet Godal i Skåro til og med beitesesongen 1936, dvs i 4 år. ⁽²⁾ Det vart sjeldan noko kamp

*Broremann Stavanger 1943
Einar Kullerud*

mellom oksane om rangorden når '1000-kroningen' var med, både fordi oxen var suverent større enn dei andre og fordi han var roleg av gemytt. ⁽³⁾

1000-kroningen Seimen til Skåro 1933

Sommaren 1933 skulle '1000-kroningen' til fjells i lag med andre stutar. Okseflokken og førarane deira reiste med motorbåt frå Porsmyr og oksane vart sette iland på Skårolandet. Buføringa skjedde søndag 11.juni. ⁽²⁾ Med på turen var Gjermund T. Nes, f. 1877, frå Norheimsund, og nokre andre, m.a. Håkon H. Børve, f. 1882 frå Børve i Øystese, desse leidde sine egne oksar. Frå Soldal var det med ein av Torgeirsgutane og Arnved Soldal f. 1909, som førde '1000-kroningen' Seimen. Han vart leidd i naseringen med ei klessnor.

Jon Skaar som då var 8 år, minnest at han tykte det var spanande å vera med far sin på oksebuføringa. Jon fekk til og med rida på ryggen til Seimen, han sat heilt framme på halsen og heldt seg i horna, stuten såg ikkje ut til å bry seg om dette i det heile. Då dei kom fram mot Skårselva ein stad som heiter Hellersdalen, ville Gjermund Nes også rida okse for å sleppa å ta skorpe og buksene av seg. Han sette seg oppå sin eigen okse like før elva, han ville rida over den stride straumen. Oksen hans var ikkje særleg interessert i dette

*Jon Skaar på '1000-kroningen' Seimen i 1933.
Teikning: Tore Valland 2004.*

og hovudet til oxen seig meir og meir ned. Okseryggar er ganske glatte og Gjermund seig lengre og lengre fram på den sleipe stutenakken. Då oxen kom litt ut i elva, gjorde han eit lite kast med hovudet og Gjermund for på hovudet ut i den vårstrie elva. Dette var situasjonskomikk av høg klasse både for småguten og for dei eldre karane. Til all lukke kom Gjermund seg velberga på land igjen, dyvåt, meir okseriding vart det ikkje for han på

denne turen.

‘1000-kroningen’ var sjef i stuteflokken og passa nøye på rangen sin. Då oksefylgjet kom opp ein stad som heiter Burfjør-dalen gjekk dei langs breidda av eit lite vatn. Då dei kom til ein bratt skarvnaкке ved vatnet, var det ein ungstut som ville trengja seg forbi ‘1000-kroningen’. Men det skulle ikkje sjefsoksen ha noko av, då ungstuten kom opp på utsida av han, bøygde ‘1000-kroningen’ hovudet snøgt ned, tok ungstuten på horna og vippa han på vatnet med eit einaste kast. Ungoksen landa i vatnet med eit stort plask. Det

var både bratt og brådjupt akkurat der, så ungstuten kom ikkje til skade. Ungstuten sumde til lands igjen, men fann sin rette rang i flokken deretter. ⁽³⁾ Oksane var henta i Skåro 22.sept. ⁽²⁾

Oksebeitet Godalsstølen i Skåro

Garden Skåro i Fykkesundet, Øystese, organiserte oksebeite frå om lag år 1900 til tidleg på 1950-talet. Fram til tidleg på 20-talet var det berre plass til nokre få oksar på vårstølen Skårodalen, men etter at fjellstølen Godal vart nedlagt som kustøl ca. 1924 vart det plass til 8 - 12 oksar i Skåro. Topografien i Skåro er egna til oksebeite då store deler av området er sjølvgjerdt.

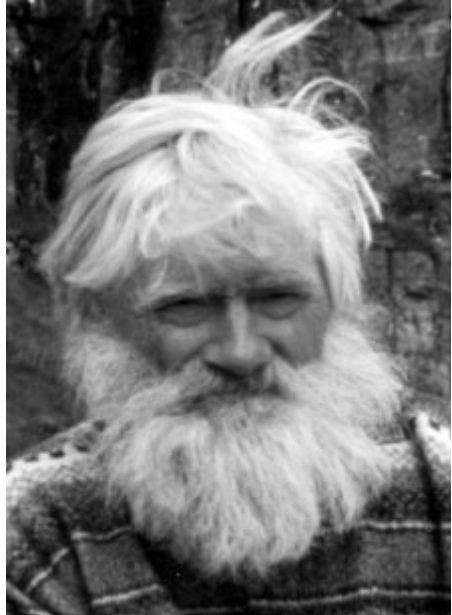
Det var fealslag frå heile Kvam som leigde beite til lagsoksen sin i Skåro, oksane kom frå grendene Botnen, Soldal, Øystese, Laupsa og Torpe, Vik og Mo, Strandebarm og einskilde oksar kom heilt frå Sørfjorden. Transporten frå handelsstaden Porsmyr til fjøra ved Skårolandet gjekk med båt. ⁽³⁾ Frå Skårolandet opp til Godalsstølen er det om lag 8 km og ein høgdeforskjell på 820 m. Oksane og mennene kom som regel over fjorden på laurdag, oksane vart leidde opp til Skårodalen og slepte lause der over natta, mennene gjekk så nedatt og overnatta på garden Skåro før dei førde oksane til Godalsstølen på sundag, det er ein lang tur og dei trong dagen på denne turen. ⁽³⁾

Jon Skaar

Jon Skaar vart fødd i 1925. Han vaks opp på farsgarden Skåro i Fykkesund og har vore gardbrukar og fjellmann all sin dag. Skåro er ein einbølt, veglaus fjellgard som ligg i den bratte fjellsida på austsida av Fykkesundet. Gardshusa ligg på om lag 300 m.o.h. Garden er

---

den største eiegen i Kvam og det høyrer store fjellvidder til. Jon Skaar har drive med husdyr det meste av si yrkesaktive tid, både storfe, sauer og geiter. Han er ein god forteljar og har opplevd mykje interessant og dramatisk når det gjeld oksar og beite. Han var den siste i Kvam som hadde buskap med Vestlandsk Fjordfe, lenge etter andre husdyrhaldarar i distriktet gjekk over til Sør- og Vestlandsfe og seinare til Norsk Raudt Fe. Då han slutta med storfe på 70-talet overtok søstera hans og hennar familie deler av buskapen. Etterkomarane etter Jon sin Fjordfe-buskap finst i dag hjå Ivar S. Børve, Hovland i Sørfjorden. Oksen 6807 Skaaro ættar såleis frå garden Skåro i Kvam.

*Jon Skaar på Godalsstølen i 2000.
Foto: Nils Valland*

Kjelder:

- 1) Stambok over Lyngdalsfe og Vestlandsk Raudkølle. 11. bind. Oksar fødd til og med 1935. Kyr fødd til og med 1933. Utgitt av statskonsulent L.H. Kvalsheim, Stavanger 1938.
- 2) Rekneskapsbok for Soldal Fealslag 1918-1944. Eigar: Åsmund Soldal, Øystese.
- 3) Jon Skaar, pers.medd. 12.11.2003, 19.11.2003 og 17.12.2003 til Nils Valland. Arnved Soldal, pers. medd. 30.11.2003 til Brigit Valland.
http://www.geno.no/genonett/ekstern/dok/ID376_gamle%20storferaser.pdf

---

Mari Janne Solbø Zahl:

Her har vi bygget Smaabørn et Hjem

- barneasylvesenets fremvekst og etableringen av Ladegaardens børneasyl

Den 2. februar 2006 finner det sted et jubileum i Ladegården i Bergen. Denne dagen er det 120 år siden Ladegaardens børneasyl ble innviet av Bergens biskop, Fredrik Waldemar Hvoslef. I den forbindelse skal det settes opp en utstilling ved Bergen Skolemuseum, en utstilling som feirer jubelanten og som gir et lite innblikk i barneasylenes historie. Barneasylene var en av flere typer barneinstitusjoner som dukket opp i Norge på 1800-tallet. Ladegaardens børneasyl var det andre asylet som ble etablert i Bergen, og institusjonen eksisterer den dag i dag som Ladegården barnehage. Med sin voksne alder er

institusjonen et vindu inn i deler av småbarnshistorien i Bergen. Utstillingen vil presentere asylet og den utviklingen det var en del av. Denne artikkelen vil presentere utgangspunktet for asylvirksomheten i Ladegården, og se på asylets gjøren og laden i perioden fra etableringen i 1886 og frem til rundt første verdenskrig, da asylvirksomheten i Norge befant seg i en helt ny situasjon.

I navnet ligger det at asylene skulle være et fristed for barna som ble plassert der. Institusjonene skulle sørge for at barna slapp å måtte ta vare på seg selv. Men asylene skulle samtidig hjelpe barnas foreldre og samfunnet for øvrig. Foreldrene, og da primært mødrene,

---

skulle gis muligheten til å ta seg inntektsbringende arbeid, og samfunnet skulle slippe å se barn som vandret gatelangs og barn som tigget, samt spares forøkte fattigskatter ved at foreldrene nå kunne tjene penger. Asylene var slik sett først og fremst omsorgsinstitusjoner, og ble av den grunn en motsats til de mer kjente institusjonene barnehager, som også dukket opp på 1800-tallet. Mens barnehagene var pedagogiske institusjoner, opprettet utelukkende for å gi barna oppdragelse og undervisning, skulle asylene først og fremst ta vare på barna mens foreldrene var i arbeid. Og her trer det viktigste skillet mellom de to institusjonene tydelig frem: asylet var opprettet for barn hvis foreldre måtte arbeide og dermed ikke kunne være hjemme og passe barna sine selv, mens barnehagene var opprettet for foreldre som hadde råd til å sende barna sine dit på tross av at mor var hjemmeværende. De to institusjonene rettet seg dermed i praksis mot ulike samfunnsgrupper, og det er barneasylene og de fattige arbeiderne vi skal se på i denne artikkelen.

Det startet i Storbritannia

Institusjoner som har tatt vare på forsømte barn har eksistert i flere århundrer. Vi vet blant annet at flere nonneordener tok i mot foreldreløse barn allerede på 1100-tallet.¹ Etter hvert ble ordningene mer institusjonalisert, og vi finner beretninger fra både franske asylter og tyske *Kinderbewahranstalten* fra 1500-tallet

av. Det finnes også spor etter slike anstalter i Norden, blant annet fortelles det om et dansk *Børnehus*, grunnlagt i 1620. De fleste av disse institusjonene var dog for barnehjem å regne og de konsentrerte seg stort sett om foreldreløse og forlatte barn. Barneasylene, som skulle ta seg av barn som fremdeles bodde med sine foreldre, er av nyere dato. De var et produkt av opplysningstiden. En av dem som er blitt gitt ære for oppstarten av slike institusjoner er den franske presten Johann Friedrich Oberlin. Allerede i 1770-årene startet han opp sitt arbeid med små barn. Asylet, som etter hvert fikk navnet *Bewahranstalt*, hadde både sosiale og pedagogiske motiver. Men med sin landlige beliggenhet ble ikke Oberlins asyl modellen for barneasylene som etter hvert dukket opp over store deler av Europa.² For det var industrialiseringens utfordringer som ble de viktigste i tiden fremover.

Med den gryende industrialiseringen fra slutten av 1700-tallet, begynte byene i Europa å vokse. Fattigdomsproblemene rundt fabrikkene ble raskt synlige. En person som tok tak i denne problematikken, og som skulle få mye å si for etableringen av barneasyl i Europa, deriblant Norge, var den britiske fabrikkeieren og sosialreformatoren Robert Owen. I 1816 åpnet Owen det som regnes som det første barneasylet i Storbritannia. Owen eide et bomullspinneri i landsbyen New Lanark i Skottland. Landsbyen var blitt grunnlagt av hans svigerfar i 1785, og Owen kom dit i 1800. Der fikk han med

---

egne øyne se hvordan de minste barna ble forsømt fordi foreldrene og de eldre søsknene tilbrakte lange dager i arbeid på fabrikkens plass. Han hadde en sterk følelse av ansvar og omsorg for sine arbeidere, og fra da av jobbet han aktivt for å gjøre industristedet til en modell på hans sosiale visjon, en visjon om et lykkelig samfunn: «I know that society may be formed as to exist without crime, without poverty, with health greatly improved, with little, if any, misery, and with intelligence and happiness increased a hundred-fold».³

Owen mente at utdanning og folkeopplysning var det viktigste middel for å avskaffe fattigdommen. Han mente at pengehjelp, som var det rådende fattigforsørgelsessystemet, hadde en sterkt demoraliserende virkning på de fattige. I stedet for fattighjelp, måtte man gi de fattige muligheter for arbeid, og gjennom moralsk oppdragelse og utdanning måtte man gi dem lyst til å forsørge seg selv og familien sin. I en tale til befolkningen i New Lanark ved åpningen av asylet presenterte Owen institusjonen:

«This Institution, when all its parts shall be completed, is intended to produce permanently beneficial effects; and, instead of longer applying temporary expedients for correcting some of your most prominent external habits, to effect a complete and thorough improvement in the internal as well as external character of the whole village. For this purpose the Institution has been devised to afford the means of

receiving your children at an early age, as soon almost as they can walk. By this means many of you, mothers of families, will be enabled to earn a better maintenance or support for your children; you will have less care and anxiety about them; while the children will be prevented from acquiring any bad habits, and gradually prepared to learn the best.»⁴

Målsetningen var altså todelt. For det første skulle mødrene kunne arbeide og for det andre skulle barna gis en riktig oppdragelse. Barna skulle sendes til asylet så tidlig som mulig. Asylet var bare en del av Owens sosiale visjon, men utgjorde kjernen i den: «To train and educate the rising generation will at all times be the first object of society, to which every other will be subordinate.»⁵

Asylet hadde omsorg, oppdragelse og undervisning som sine formål, og det lå naturlig nok mye fokus på det siste. Derfor fikk denne institusjonen navnet *Infant School*. I talen sin presenterte Owen også sine planer for barnas beskjeftigelse på asylet.⁶ Barna skulle leke og underholde seg selv, og leken skulle så ofte som mulig foregå utendørs. Når de ble litt eldre skulle barna dessuten få skoleforberedende undervisning. Her skilte ikke Owen mellom kjønnene. I tillegg til disse gjøremålene skulle barna også lære å danse, og guttene skulle instrueres i militære øvelser. De av barna som hadde talent for det skulle også undervises i sang og guttene i å traktere et instrument.⁷

Owen var en forkjemper for statlig deltakelse, han mente at staten skulle sørge for ordninger som hjalp de fattige.⁸ Men han var relativt alene om dette synet i samtiden, og etter hvert fikk han rykte på seg for å være en oppvigler og en revolusjonær. I 1824 ble motstanden mot ham så stor at han flyttet til USA med målsetning om å starte et lignende prosjekt i Indiana.⁹ Da Owen dro var det andre personer som hadde overtatt de fremste posisjonene i det britiske asylvesenet. Blant disse var James Buchanan, som hadde jobbet ved Owens asyl og nå overtok ledelsen, og Samuel Wilderspin som nå ble den store teoretikeren på feltet. Wilderspin gav blant annet ut metodeboken *Infant Education or Remarks on the Education of the Infant Poor* i 1823.¹⁰ Han videreførte i stor grad Owens asyltanke, men var på ingen måte en samfunnsreformator. Han mente asylene i større grad skulle virke samfunnsbevarende. I tillegg var Wilderspin en dypt religiøs mann og innførte kristendommen i det som hos Owen hadde vært en ikke-religiøs institusjon.¹¹

Så kom asylene til Norge – og Bergen

Owens og senere Wilderspains arbeid var en direkte respons på noen av utfordringene knyttet til industrialiseringen og den medfølgende urbaniseringen i samtiden. Dette var en viktig grunn til at tankene deres vant så pass stor oppslutning i store deler av Europa og i Norge. Her i landet var de

samme utfordringene begynt å melde seg, om enn ikke i samme målestokk. Den økende flyttingen av mennesker fra landsbygden til byene i Norge medførte en tiltakende konsentrasjon av fattige og trengende i byene og rundt fabrikkene. De første tiårene av 1800-tallet var en økonomisk nedgangstid i landet. Dette sammen med en begynnende urbanisering medførte at fattigutgiftene etter hvert ble en ubehagelig stor byrde for byenes borgere. Befolkningen økte noen steder mer enn antall arbeidsplasser, og flere steder så man nå at arbeidsføre voksne ble fattigunderstøttet. Dette var ikke noe som ble sett på med forståelse. I 1801 var over 20.000 forsørgere, eller 2,3 prosent av befolkningen i landet registrert som fattige og ble sørget for gjennom det offentlige fattigforsørgelsessystemet. I 1846 var tallet økt til 3,5 prosent.¹² Økningen var stor, og størstedelen av økningen kom i byene. Denne utviklingen fortsatte også utover århundret.

De fattige ble tildelt hjelp gjennom ulike system, hvorav direkte pengehjelp var et av de vanligste i byene. For å få bukt med betleri og for å fordele fattigbyrdene på en mest mulig rettferdig måte, hadde de ulike stiftene i landet innført fattigordninger i løpet av 1700-tallet, Bergen i 1755.¹³ Inntektene var basert på frivillige gaver og offentlig tildeling av penger fra ulike avgifter og bøter. Etter hvert utviklet det seg en tvungen fattigskatt, der folk betalte etter sin stilling.¹⁴ I en situasjon med økende antall fattige og dermed

økende fattigskatt, ikke minst i byene, begynte de bemedlede å se etter alternativer til den tradisjonelle fattigstøtten, og her kom asylene inn. Asylene var et godt middel mot fattigdom på to måter: Først og fremst kunne mødrene gå ut i arbeid når de fikk hjelp til å se etter sine barn. Slik kunne de holde seg unna fattigkassen og bidra til å underholde sin egen familie. I tillegg mente man, som Owen og Wilderspin, at asylene var moralsk oppbyggelige, både for foreldre og barn.¹⁵ For foreldrenes del var det positivt at de slapp å be samfunnet om økonomisk hjelp. Når det gjaldt barna, var det ikke tvil om at borgerne så det som fornuftig at de fikk oppdragelse også utenfor hjemmet. Det var en utbredt forståelse at de fattige samfunnsslag, og da først og fremst personer uten arbeid, ikke ga sine barn en oppdragelse som bygde på de riktige, altså samfunnsbevarende verdier.

I tillegg til denne reaksjonen på noe man så som en uheldig samfunnsutvikling, var det også andre faktorer som spilte inn på viljen til å arbeide for samfunnsendringer. Det var selvsagt krefter i samfunnet som ville bedre forholdene også for de fattige og dårlig stilte i samfunnet, hvilket hadde vært Owens overordnede mål. 1800-tallet var i stor grad filantropiens tidsalder, og spesielt fra 1830-årene ser vi tydelig en oppblomstring av det fenomenet som går under betegnelsen *associations-aanden*. Etter den økonomisk tunge tiden i begynnelsen av århundret, ser vi

nå en markant økning av frivillige organisasjoner, organisasjoner som henvendte seg til mange ulike sider av det norske samfunn og som opererte på ulike arenaer. Historiker Sverre Steen trekker dog frem fem viktige kjennetegn ved disse nye foreningene: de hadde et avgrenset formål, de var frivillige, det ble agitert for å oppnå offentlig støtte og de var et middelstandsfenomen. Dessuten ser vi her kvinnes inntog i foreningslivet.¹⁶ Denne foreningsveksten hadde tre spesielt sterke vekstperioder, og det var i den første av disse, fra omtrent 1840 til 1853, at de humanitære organisasjonene dukket opp.¹⁷

I 1827 ble *Selskabet De Nødlidendes Venner* etablert i Trondheim. Selskapet besto av fremstående personer fra de øvre sjikt av byens befolkning. Selskapet fokuserte ikke ensidig på barn, men etter hvert fikk dette fokuset større og større plass. I 1837 fant så selskapet, inspirert av Owens og Wilderspains arbeid og av etableringen av tilsvarende institusjoner i Danmark og Sverige, at de skulle grunnlegge et barneasyl, Byens Asyl, det første i Norge.¹⁸ Man ville:

«(...) åpne et Asyl for Småbørn hvis fattige Foreldre skulde ved Arbeid utenfor Hjemmet vinde Brødet for seg og sine. – Det vilde forebygge den Skade Børnene lide ved at overlades til seg selv eller udsette dem for den Fordærvelse som Ørkesløshed, Tiggeri og Omgang med Vanartede uungåelig medføre.»¹⁹

De to hovedmotivene var å gi foreldrene mulighet for å arbeide og å passe på og oppdra barna. Dette asyllet ble etterfulgt av flere i samme by, samt noen i Kristiania og ett i Bergen. Allerede i 1841 var det opprettet elleve barneasyl i landet.²⁰ Etter hvert som asylbevegelsen begynte å vokse og spre seg til de fleste store byene i landet, ble en nasjonal asylorganisasjon, *Det Norske Asylselskap*, stiftet. Asylselskapet utga i perioden 1841-1844 tidsskriftet *Asyl- og Skoletidende*, som skulle være et organ for diskusjon rundt asylen og presentasjon av opplysninger og erfaringer fra inn- og utland.

I den syvende utgaven av *Asyl- og Skoletidende* i 1841 står det nye asyllet i Bergen omtalt:

«Til Fædre og Mødre af Arbeidsklassen.

I have maaske hørt omtale, at Eders mere formuende Medborgere have oprettet et Asyl her i Byen, og da dette netop er bestemt til Fordeel for Eder, ere I ogsaa de nærmerste til at blive underrettede om, hva et Asyl er for en indretning. (...)

Kunne vi altsaa sørge for, at Børnene blive tilseede og pleiede, medens faderen og Moderen udenfor Huset skulle besørgere deres Gjerning, at de uden ængstelige Sorger for deres kjære Smaae kunne erhverve, hva de selv og disse tiltrænge, da ville vi afvende den indtrængende Armod.»²¹

Fokuset i dette oppropet ligger på

foreldrenes og »Eders mere formuende Medborgeres» sin omsorg for de små barna. Argument som omhandlet de fattiges lave moral og dårlige barneoppdragelse ble ikke tatt opp i skriv som henvendte seg til de fattige selv. Målet var å skape velvilje overfor den nye institusjonen. Arbeidet med å få etablert et asyl i byen hadde foregått en god stund, og året før hadde asylen vært gjenstand for diskusjon i Bergens Stiftstidende. I tredje utgaven dette året ble et anonymt innlegg til fordel for asyltanken trykket, og her kommer det frem at:

«Hvorledes den trængende Klasse især ofte leder selv med Vidende deres Børn ind i Fordærvelse og Laster, er desværre altfor vitterlig for enhver, som kun med nogen Opmærksomhed seer paa, hva der daglig foregaaer næsten lige for vore Øine, og Fattigvæsenets Bestyrelse vilde vel lettelig kunne anføre i rigelig Mængde de skrækkeligste Exempler derpaa. Vi troe, at Opretelsen af Asyl er vilde være et stort Skridt til at forebygge dette Onde, og at Kommunerne alvorlig burde tage sig af denne Sag.»²²

I dette innlegget ser vi tydelig at det ble stilt spørsmålsteget ved de fattiges evne og vilje til å oppdra barna sine, og dette var også en viktig side ved ønsket om opprettelsen av et asyl i byen. Barna skulle plasseres på asyllet »så snart de kunne undras den moderlige pleie».²³

1. november 1841 ble så Bergens børneasyl åpnet. Gruppen som sto bak etableringen faller klart inn i Steens

skjema: Det var en frivillig gruppe mennesker som hadde et avklart og begrenset formål, nemlig å gi fattige barn under skolealder tilsyn på dagtid, slik at foreldrene kunne ta arbeid. Fire av ti medlemmer i bestyrelsen var kvinner og, som vi ser i innlegget overfor, ble det agitert for offentlig støtte. Men på ett punkt skiller denne gruppen seg fra Steens skjema, som også *Selskabet* i Trondheim gjorde det: dette var ikke et middelstandsfenomen. De to viktigste initiativtakerne til asyllet var rektor ved Katedralskolen og mangeårig ordfører i byen, Hans Holmboe, samt biskop Jacob Neumann. Disse to tilhørte det øvre sosiale sjikt i Bergen, og de hadde følge av flere i samme stand.²⁴

Neumann var opptatt av at det skulle være en tydelig kobling mellom asyllet og allmueskolene, og det ble også ansatt en lærer til å stå for skoleundervisning ved asyllet.²⁵ Intensjonen var at både guttene og jentene skulle beskjeftiges med «læsning efter Tabetler og Skrivning paa Stentavler».²⁶ Vi ser her en klar kobling til Owens og Wilderspains prosjekt. I tillegg til lesing og skrivning var håndarbeidsopplæring viktig ved Bergens børneasyl, men bare for jentene.²⁷ Opplæringen var viktig både langsiktig og kortsiktig. Jentene tilegnet seg kunnskaper som de kom til å få bruk for senere, både som mødre og i arbeid innen tjenesteyrker og i tekstilindustrien. Dessuten ble de sysselsatt mens de var på asyllet, og de produserte klær og stoffer som kom asyllets egne barn til gode.

Det var svært viktig for bestyrelsen ved Bergens børneasyl at asyllet ikke ble sett på som et tilbud forbeholdt de aller fattigste familier. De var redd for at det kunne føre til lavt oppmøte. Derfor ble det også presisert i Asyl- og Skoletidende at:

«I maae ikke tænke Eder et Asyl som et Fattighuus, hvor man blot optager Armodens Børn; nei! til et Asyl har enhver Arbeider Adgang for sit Barn; men, da den arbeidsføre Mand og Kone indseer sin Forpligtelse til selv at sørge for sin Afkom, saa ville I ikke forlange, at Eders Børn skulle blive pleiede og bespiste for Intet; dette ville I som rettænkende og ærekjære Mennesker ikke engang tillade; men da i Asylerne en Mængde Børn ere samlede paa eet Sted, saa kan Tilsynet med dem føres af faa Personer, og det kan derfor blive meget billigere og optage mindre Tid, end naar hver Moder skulde passe sit eget Barn.»²⁸

Det var viktig at foreldrene skulle bidra økonomisk. I motsetning til ved Byens Asyl i Trondheim betalte foreldrene i Bergen helt fra starten av en asylavgift.²⁹ Noe av grunnlaget for denne forskjellen lå i at mens barna på Byens Asyl i den første perioden gikk hjem for å spise middag, fikk barna på Bergens børneasyl middag servert på asyllet. Frykten for misbruk av asyllet er veldig tydelig i dette oppropet; det appelleres til arbeidernes sunne fornuft og integritet. Kontingenten, som var på to skilling per dag, skulle betales inn forskuddsvis hver lørdag ettermiddag til bestyrerinnen, og dersom noen

---

uteble med betalingen, kunne ikke barnet opptas i asylet den følgende uke.³⁰ Til tross for denne tydelige oppfordringen til foreldrene om å bidra økonomisk, ble det fort klart at omtrent halvparten av foreldrene trengte økonomisk assistanse for å kunne holde barna sine på asylet.³¹ Denne assistansen foregikk ved at privatpersoner ga styret beskjed om hvilke barn de ville støtte. Ved at støtten gikk direkte til asylet mente man å unngå misbruk.

Behovet for et asyl ble raskt synlig. Ved åpningen av asylet var 52 barn innmeldt, men dette tallet steg svært raskt, og etter fire måneder hadde asylet besøk av mellom 100 og 110 barn. Økningen fortsatte, og på våren i 1844 ble det opplyst at asylet en dag hadde hatt 148 barn innenfor dørene.³² Det var en del variasjon i oppmøtet, og i følge styret var det flest barn tilstede på asylet om sommeren.³³ Grunnene til slike variasjoner i oppmøtet kan ha hatt flere årsaker, hvorav sykdom er en. Med så mange barn til stede er det stor grunn til å tro at det ikke sjelden brøt ut epidemier. I tillegg kan det være grunn til å tro at noen barn ble tatt inn og ut av asylet alt etter som om mødrene hadde arbeid eller ikke, og noen jobber var gjerne sesongbetonte eller avhengig av gode tider i byen. Asylet la jo også til rette for sporadisk arbeid ved at asylavgiften var beregnet per dag og ble innbetalt hver uke.

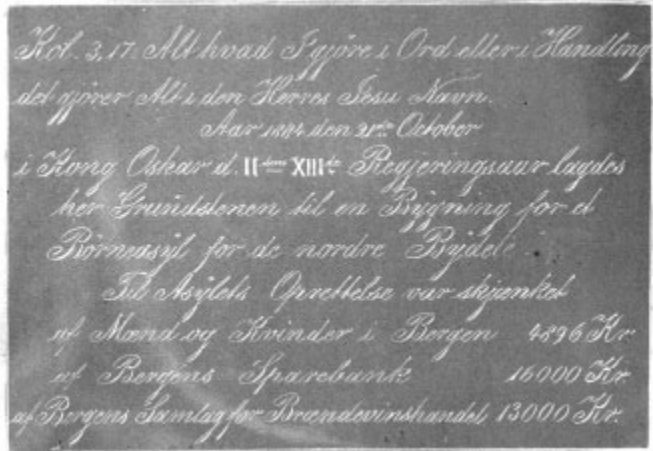
På grunn av at foreldrene skulle kunne arbeide, var barneasylene naturlig nok heldagsinstitusjoner. For å kunne avhjelpe foreldrene slik at de kunne

arbeide på dagtid, måtte asylets åpningstider tilpasses arbeidslivet. I Bergen skulle barna, som måtte være mellom 2 og 7 år gamle, oppholde seg i asylets lokaler fra kl. 7-19 om sommeren og 8-17 om vinteren.³⁴ Asylets lange åpningstider medførte som nevnt også at det ble servert mat. Barna måtte ha spist frokost hjemme før de kom, og deretter skulle de få »god og tilstrekkelig Spise» i asylet to ganger daglig.³⁵ Etter et besøk ved asylet i 1842, beskrev biskop Neumann middagen, hvor »en Skaal med Ærter og to stykker Brød dertil syntes at smage Børnene fortræffelig». ³⁶ Maten ble levert fra Bergen Bispisningsindretning. I 1839, etter initiativ fra blant andre Hans Holmboe, hadde Bergen kommune vedtatt å opprette en bispisningsinnretning for fattige, og denne kom i bruk i 1841. Tanken var at ved å gi en del av fattigunderstøttelsen i form av naturalia, kunne en redusere pengestøtten og samtidig sikre de fattige et bedre underhold.³⁷⁴ Denne ordningen fremstår også som et produkt av bekymring for at de fattige ikke brukte pengene sine riktig. Etter kort tid utvidet innretningen virksomheten til også å levere mat til kunder som ikke var direkte fattigunderstøttet, slik som det nyetablerte barneasylet.

I Bergens Stiftstidende fikk asylets bestyrelse i 1842 trykket en beretning, og her presenteres barnas gjøremål for publikum:

«Man var ved Asylets Stiftelse foreberedet paa at lade Børnene beskjeftiges paa en for deres Alder

Den 21. oktober 1884 ble grunnsteinen til det nye børneasylet for de nordre bydeler lagt ned. På steinen kan følgende bibelvers leses: "Alt hvad I gjøre i ord eller i Handling det gjør Alt i den Herre Jesu Navn" (Kol. 3.17).

passende Maade, Pigerne ved Haandarbeider, og saavel disse som Drengene ved Læsning efter tabeller og Skrivning paa Steentavler; disse Beskjæftigelser ere ogsaa blevne udøvede, og vi tør sige, med god Fremgang. Fremdeles gives Sangøvelser under Brug af Salmodicon, og er den Fremgang, som i Særdeleshed de ældste blandt Børnene have gjort i Sang, over Forventning. Endelig gives for Drengene Legemsøvelser med Brug af dertil anskaffede Apparater, hvorved legemlig Kraft og Smidighed søges befordret og allerede synligen vinder. Disse Timer ere bestemte til Bevægelse i frie Luft paa den ved Huset værende rummelige Plads, hvor man lader Børnene under Opsyn tumle sig, naar Veiret tillader det, saa meget som mueligt, til Sundhedens Befordring, medens imidlertid Værelserne udluftes.³⁸

Som vi ser var det et tydelig skille mellom kjønnene på asylet. Bare

jentene skulle undervises i håndarbeid og bare guttene i »Legemsøvelser», men begge kjønn skulle lære å lese og skrive. Vi ser også at asylet tok opp tråden etter Owen når det gjaldt sangundervisning. Det var også, som hos Owen og Wilderspin, et poeng at barna tilbrakte mye tid utendørs.

Undervisningen av barna ble foretatt av ulike lærekrefter. Lærer for guttene i lesing og skrivning var de første årene skarpretter Samson Isberg, og han fikk hjelp av »nogle af Almueskolernes bedste Elever, fornemmelig Piger».³⁹ Det faktum at guttene hadde egen lærer viser at de fikk mer skoleundervisning enn jentene, mot at jentene drev med håndarbeid. Artilleriløytnant Scharffenberg sto for guttenes gymnastikk, mens fire kvinner vekslet på å undervise barna i sang. I tillegg til dette hadde pleiemoderen, madam Langberg, med hjelp av sin datter, overoppsynet og det øverste ansvaret på asylet. Selv om det ble ansatt en lærer og en

Hele det øvre sjikt i byen var representert i Ladegaardens børneasyls første styre. Initiativtaker var Rasmus Rolfsen, eier av skipsbyggeriene på Elsero og Bradbenken. Han hadde med seg representanter for både kirke og forretningsliv. Styrets første leder var sogneprest Albert Henrik Mowinckel. Kvinnene, her representert ved kjøpmannsenke og rentenist Letta Wesenberg, hadde fra starten en viktig plass i styret.

løytnant ved asylet, stiltes det ingen krav til pedagogisk eller annen utdanning for de andre som arbeidet der. I tillegg til at hun nok måtte ha god vandel, var det kvalifikasjon god nok at pleiemoderen var kvinne.

Undervisningen i asylene sto sterkest i denne tidligste perioden. I 1849 ble *De Nødlidendes Venner* omorganisert til Trondhjems Asylselskap, og i vedtektene som da ble nedtegnet heter det at asylene «ere ej at anse for Undervisningsanstalter».⁴⁰ Dette betegner starten på en utvikling bort fra undervisning og mot mer rent omsorgsbasert arbeid. Etter at den opprinnelige begeistringen rundt asylene over hele landet hadde stilnet, gikk asylene generelt sett inn i en lang periode uten særlig fornyelse og initiativ, noe som det minkende fokuset på undervisning kan stå som en illustrasjon på. Ikke bare viser dette en dreining i synet på barna og barndommen, men det sier også noe

om synkende innsats og dårligere økonomi. Blant annet var det svært liten utveksling av ideer asylene imellom, noe som er tydelig illustrert ved at Asyl- og Skoletidende ble lagt ned så tidlig som i 1844.

Ladegaardens børneasyl etableres

Bergens børneasyl var lenge enerådende i Bergen. Men fra 1860-årene begynte byen å vokse, og med det oppsto behovet for flere asyler. 1870-tallet regnes som det egentlige gjennombruddet for den industrielle revolusjon i Norge. Det er fra denne tid industrien begynner å overta som den bærende økonomi i landet, og det er nå urbaniseringen virkelig griper om seg.⁴¹ Fra 1855 til 1875 hadde Bergens befolkning økt fra omtrent 24.000 til 34.000 mennesker.⁴² Mye av den tidligste veksten fant sted i de nordlige delene av byen. I 1867 ble Krohningen

innlemmet i Bergen kommune, og i 1877 overtok byen også Sandviken.⁴³ Krohnengen ble regulert til boligbygging og ble bygd ut som byens første arbeiderstrøk.⁴⁴ Denne utbyggingen markerer starten på en periode hvor den geografiske avstanden mellom samfunnsklassene økte.⁴⁵ Mens arbeiderboliger ble bygget i Krohnengen- og Wesselengenområdet, og etter hvert også på Ladegården, flyttet de bedrestilte seg blant annet i retning Kalfaret, som også var blitt del av Bergen kommune ved byutvidelsen i 1877. Denne avstanden ble også tydeliggjort ved at det fra denne tiden av ble opprettet små, private barnehager for de bedrestilte blant annet i Kalfarområdet.

På grunn av den systematiske boligbyggingen i strøket vokste befolkningen på Krohnengen og Ladegården voldsomt frem mot århundreskiftet.⁴⁶ På bakgrunn av denne veksten av arbeiderboliger, ser vi etter hvert et økende behov for et barneasyl også i denne delen av byen, og i 1882 gikk så noen fremtredende borgere sammen om å danne *Komiteen for Opprettelse af et Børneasyl for de nordre Bydele*. Med denne beslutningen åpnes dørene for et nytt kapittel i historien om barneasylene i Bergen. Etter fire års planlegging og pengeinnsamling ble Ladegaardens børneasyl offisielt innviet 2. februar 1886. Hovedmotivet for denne opprettelsen var, som den hadde vært det ved åpningen av de øvrige asylene i landet, at barnas mødre skulle få hjelp til å passe barna slik at de kunne ta seg

lønnet arbeid.

I 1882 hadde komiteen sendt ut en invitasjon til byens formuende om å bidra økonomisk til opprettelsen av asylet, og i dette skrivet ble det presentert grunner for en slik opprettelse. I tillegg til å hjelpe barnas mødre til å ta arbeid skulle asylet være et middel for at barna kunne holdes «borte fra Gadelivets Fristelser, veiledes til Guds frygt og Sædelighed, vænnes til Arbeidsomhed og Orden».⁴⁷ Utover det å avhjelpe familiene slik at de kunne klare seg økonomisk, skulle altså asylet ha en oppdragende funksjon bare ved sin blotte eksistens. Vi kjenner her igjen motivene som kom til syne også ved etableringen av Bergens børneasyl 45 år tidligere. Oppdragelse var et viktig motiv å understreke når man henvendte seg til byens borgere.

Ladegaardens komité besto av bemedlede og ledende personer i byen og bydelen, noe som også hadde vært tilfelle ved opprettelsen av Byens Asyl i Trondheim og Bergens børneasyl. Initiativtaker og formann i komiteen var Rasmus Rolfsen, eier av skipsbyggeriene på Bradbenken og Elsero. Han hadde med seg en gruppe personer som representerte både kirke og forretningsliv, og på samme måte som ved de andre asylene må bestyrelsen rundt Ladegaardens børneasyl sies å ha tilhørt de øvre klasser. Kirkens menn var også tydelig til stede rundt asylet; asylets to første styreformenn var henholdsvis sogneprest Albert Henrik Mowinckel og pastor Carl Konow. I tillegg ser vi at også her hadde

---

kvinnene funnet sin plass i bestyrelsen. I vedtektenes § 5 heter det at «Asylets Bestyrelse bestaar af 7 medlemmer, 4 Damer og 3 Herrer (...)», og videre i § 6 heter det at «Bestyrelsens Beslutninger fattes med simpel Stemmerflerhed».⁴⁸ Kvinnene var ikke bare til stede, men de var i flertall og deres stemme talte like mye som mennenes. Men noe formannsverv fikk damene selvsagt ikke.

På samme måte som ved etableringen av Bergens børneasyl, agiterte komiteen for offentlig støtte til asylet, og i talen sin ved asylets innvielse anerkjente Rolfsen Bergen kommune for å ha utført «den fornødne Gaderregulering samt bevilget Midler til og iværksat Oparbeidelse af de nye Gader, som sætter Asylet i Forbindelse med de Distrikter, hvorfra det skal vente sin Søgning».⁴⁹ Men noen direkte økonomisk støtte måtte asylet vente rundt tretti år på å få. Komiteen fikk likevel inn en god del penger til formålet sitt, både fra privatpersoner og institusjoner, hvorav Bergens Samlag for Brændevinshandel og Bergens Sparebank var de største giverne. Sparebanker og samlag hadde i sine statutter at overskuddet skulle gå til allmennyttig arbeid, og de var generelt sett store bidragsytere til asylene over det ganske land.⁵⁰ Utover de private bidragene måtte foreldrene også betale asylavgift ved Ladegaardens børneasyl. Denne avgiften ble satt så lavt at de aller fleste skulle ha råd til å betale den. Asylavgiften var på 27 øre per uke de første årene og 50 øre i 1920, noe som

innebar at mellom tre og fem prosent av inntekten til mødrene gikk med til å sende et barn på asylet dersom de hadde dagarbeid eller arbeidet innen tekstilarbeid, og kvinnelige arbeidere tjente halvparten av sine mannlige kolleger.⁵¹ Men selv om prisen var relativt sett lav, var det mange foreldre som hadde vansker med å betale avgiften, noe som ble bemerket i asylets årsberetning for 1893:

*Hvor liden Kontingenten for at besøge Asylet end er, falder det dog oftere Foreldrene vanskelig at skaffe den tilveie og om man end tildels benytter strengere Forholdsregler, er det dog umulig at undgaa ret betydelige Restancer og disse kan gaa op i flere Hundrede Kroner pr. Aar.*⁵²

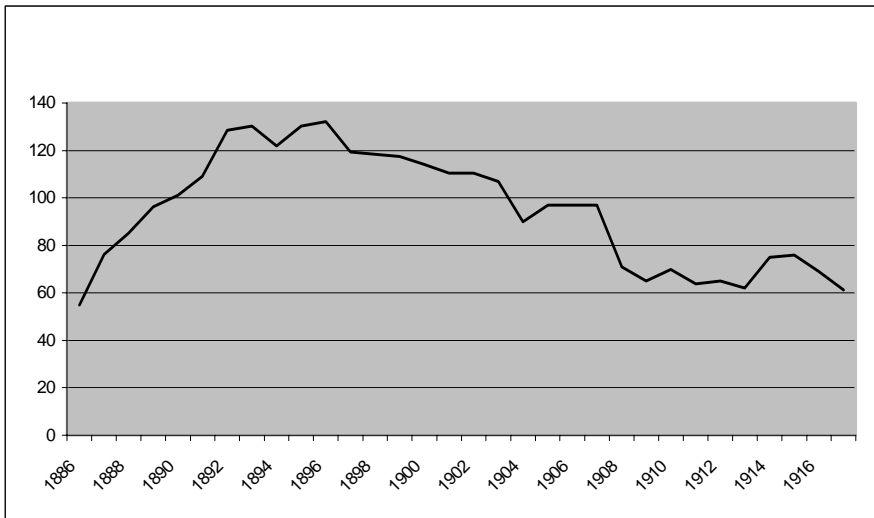
Noen av disse barna var heldige og fikk tilbud om friplass. Det kunne man få ved at asylavgiften ble betalt av andre, slik det også hadde vært ved Bergens børneasyl. Det første året fikk nærmere halvparten av barna avgiften betalt helt eller delvis av andre enn foreldrene. En god del av disse avgiftene ble betalt av medlemmer av asylets styre. I tillegg til denne direkte støtten ga medlem av styret enkefru Severine Lehmkuhl i 1887 4.000 kr til et legat, hvorav avkastningen skulle benyttes til «Erhvervelse af Fripladse i Asylet for trængende Børn af Sandvigens Sogn efter Asylstyrelsens Bestemmelse».⁵³ Behovet for økonomisk assistanse holdt seg lenge. I følge regnskapet for 1911 fikk omtrent fire av ti barn dette året avgiften betalt av andre enn foreldrene sine.⁵⁴

Ved Bergens børneasyl hadde asyavgiften de første årene dekket omtrent halvparten av utgiftene. Mens det ved Ladegaardens børneasyl bare ble dekket mellom femten og tjue prosent av utgiftene på denne måten de første årene.⁵⁵ Det ble påpekt i årsberetningen for 1887 at «omkostningerne for hvert asylbarn andrager mere end det dobbelte af den fastsatte ugentlige betaling kr. 0,27».⁵⁶ Dette viser både at det nå var blitt dyrere å drive et asyl og at asyavgiften skulle beregnes ut fra evne og ikke behov. Derfor måtte man skaffe penger også annetstedsfra. Den største inntektsposten var som nevnt årlige bidrag fra Bergens Sparebank og Bergens Samlag for Brændevinshandel. Fra disse fikk asylet nok penger til å dekke over åtti prosent av utgiftene de første årene. Asylet gikk altså faktisk med overskudd i denne tidlige fasen, på

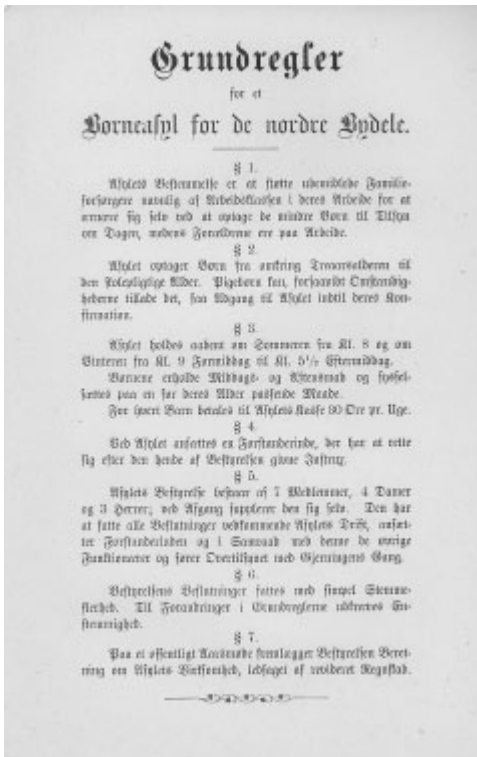
samme måte som også Bergens børneasyl hadde gjort det. Men det varte ikke lenge før overskudd ble snudd til underskudd. En av grunnene til dette er at bidragene fra sparebank og samlag gikk sakte, men sikkert nedover. I 1911 dekket disse bidragene kun seksti prosent av utgiftene, samtidig med at asyavgiftene ikke dekket mer enn tidligere.⁵⁷ Denne utviklingen var en viktig grunn til at asylet etter hvert begynte å søke kommunen om årlige tilskudd.

Asylet hadde imidlertid også en annen måte å tjene penger på, nemlig utleie av lokaler. I kjelleretasjen var det blitt bygget en treroms leilighet og et separat værelse. I november 1887 var denne annonsen å finne på trykk i Bergens Aftenblad:

«I Ladegaardens Børneasyl er en lys og

Figur 1: Oppmøte ved Ladegaardens børneasyl 1886-1917⁶¹

Grundregler for et Børneasyl for de nordre Bydele, udatert. Disse reglene uttalte blant annet asylsets primære målsetning: ”at støtte ubemidlede Familieforsørgere navnlig af Arbeidsklassen i deres Arbeide for at ærnære seig selv”.

*tidsmessig Kjelderleilighed paa 3 Værelser med fornødent Udrum, Adgang til Ildhus og særskilt Indgang tilleie fra Michalis ved B. J. Reusch.*⁵⁸

På bestyrelsesmøte i oktober samme år hadde det også blitt besluttet at det andre, separate værelset skulle leies ut til en barneskole for 100 kr i årlig leie.⁵⁹ Men disse leieinntektene dekket gjen-

nom hele perioden bare knappe fem prosent av de årlige utgiftene, så det var like fullt donasjoner man måtte stole på.

Asylbestyrelsen var allerede fra starten av åpen på at det var et stort behov for slike donasjoner. Ikke bare så man allerede fra starten at dette var den klart største inntektsmuligheten, men man regnet også med at behovet for asylplasser ville øke. Det første året var det i snitt 55 barn til stede på asyllet, men Rolfsen understreket ved innvielsen at huset var blitt bygget for å romme minst 150 barn.⁶⁰

Barnetallet økte jevnt og trutt, fra 76 i 1887 og helt opp til 132 i snitt i rekordåret 1896.⁶² Deretter sank tallet noe, men det holdt seg fremdeles i flere år på godt over hundre barn. Først i 1908 ser vi en markant nedgang i barnetall på asyllet. Dessuten ser vi en tydelig tendens til lavt oppmøte når vi nærmer oss 1920-tallet. Et fenomen man også hadde observert ved Bergens børneasyl på 1840-tallet, var at det tidvis var en del variasjon i oppmøte på asyllet. Denne variasjonen var blant annet et utslag av at barna ble tatt inn og ut av asyllet etter som mødrene hadde arbeid eller ikke. Men disse variasjonene var ikke store nok til å kunne utgjøre noe mønster som sees igjen i arbeidsmarkedet, så årsaken lå trolig først og fremst i sykdomsutbrudd av ulike slag.

Livet på asylet

Servering av mat var en viktig begrunnelse for å avkreve foreldrene penger. I vedtektenes § 3 heter det at «Børnene erholde Middags- og Aftensmad (...)».⁶³ Det ble kjøpt inn melk, brød og havregryn, og dessuten fikk asylet, som Bergens børneasyl, levert mat fra Bergens Bospisningsindretning, som på slutten av århundret skiftet navn til Bergen Folkekjøkken. Menyen fra indretningen var svært begrenset og besto stort sett av ertesuppe og gryngrøt med sur melk, i tillegg til tidvise leveranser av melkevelling, som trolig var tiltenkt de minste barna.⁶⁴ Etter hvert ble menyen så smått utvidet, men Ladegaardens børneasyl har likevel på folkemunne lenge gått under betegnelsen «Grautasylet». Asylet ligger riktignok med utgang ut i Grøgårdsgaten, men navnet henspeiler utvilsomt like mye på menyen de første femti årene.

Asylet opererte ikke med prisforskjell mellom barn som spiste middag på asylet og barn som ikke gjorde det, så de aller fleste barna holdt seg nok på asylet i middagstiden, mellom klokken tolv og to. Asylet var også åpent om lørdagen, men i og med at asylet da bare var åpent frem til klokken to ble barna denne dagen kun servert middag. Under måltidene satt barna på lange bord og benker. De store barna satt på benker uten rygg, mens de minste fikk benker med rygg.⁶⁵

Hva fylte man dagene på asylet med disse første årene, utover måltidene?

Som nevnt hadde det veldige fokuset på undervisning i asylene til en viss grad forsvunnet siden starten på 1830-tallet. Det var fortsatt, når Ladegaardens børneasyl kom til, en del undervisning, men det ble først og fremst fokusert på undervisning innen praktisk arbeid, og mindre på skoleforberedelse. I § 3 i vedtektene heter det at barna skulle »sysselsættes paa en for deres Alder passende Maade».⁶⁶ Denne vage formuleringen understreker både at asylet først og fremst skulle være et oppholdssted og samtidig at barna skulle gis oppgaver tilpasset kjønn og alder. Men hva skulle barna sysselsettes med? Årsberetningen for 1892 er mer detaljert på dette punktet:

Børnenes beskæftigelse har foregaaet saaledes:

«De større Smaapiger have været sysselsat med Syening og Strikking og til dels havt lidt Tilsyn med de Smaa, de mindre Smaapiger have fundet en interessant Beskæftigelse med Klipping af Filler, som anvendes til Fyld i Puder, saavel Gutter som Piger have været sysselsat med Papirklipping, Tavelsskrivning og lidt Tegening. Baade de større Gutter og Piger have vist Lyst til Læsning af Børneblade og for de mindre er stadig foranstaltet en og anden Leg.

Alle Børnene faar stadig synge lette Børnesange.»⁶⁷

Det ble fremdeles vist til undervisning i denne perioden, men formuleringene avslører at den ikke var særlig målrettet. Barna »have vist lyst til

Læsning af Børneblade» og «have været sysselsat med (...) Tavel-skrivning», men det forekom ingen målrettet undervisning i verken lesing eller skrivning. Riktignok ble det kjøpt inn et kateter til asyls største forsamlingsrom, men det ble trolig helst brukt ved samlingsstunder og muligens under sangundervisning.⁶⁸ Den virksomhet som det nå nesten utelukkende ble fokusert på var håndarbeid. Jentene sydde, strikket og klippet filler. Som ved Bergens børneasyl kom resultatene av arbeidet asyls og dets barn til gode. På julefesten som asyls hvert år arrangerte for barna siste søndag før jul, fikk barna utdelt klær som «dels var opsyet i Asyls og dels indkomne som Gaver».⁶⁹ I tillegg til dette arbeidet lekte barna, og det var også ved dette asyls gjort et poeng av at man måtte ha en lekeplass. Men i motsetning til ved Bergens børneasyl førti år tidligere, var det ingen gymnastikkundervisning ved asyls. Også her hadde undervisningspreget forsvunnet.

Når undervisningen forsvant, forsvant også lærerne og underoffiserene fra asylene. Ladegaardens børneasyl hadde ingen slike stillinger. Allerede våren 1885 hadde asyls satt inn en annonse i avisen vedrørende ansettelser:

*Ved det nye Børneasyl for de nordre Bydele skal der til Høsten ansættes en Forstanderinde og en anden Dame, der med Assistance af en Pige har at tilse Børnene, som ere tilstede i Asyls fra Kl. 8 Form. til 5 ½ Eftm.*⁷⁰

Det var utarbeidet en instruks for de to

ansatte: »Under Børnenes Ophold i Asyls har Forstanderinden og Medhjælperken at beskæftige og pleie dem paa bedste Maade. Forstanderinden og Medhjælperken maa ikke samtidigt være fraværende fra Børnene.»⁷¹ Fokus i denne instruks lå på omsorg og, til en viss grad, oppdragelse. Bestyrerinnen ved asyls de sytten første årene var Hanna Claussen. Hun var født i 1840 og var enke etter skipsfører Hans Andreas Claussen.⁷² Kvinnene som ble bestyrerinner på asylene var ugifte eller enker, og de hadde jobben i svært mange år. Dette ser vi også ved asylene i Trondheim og ved Bergens børneasyl, hvor den ugifte madam Langberg fremdeles var pleiemoder ved folketellingen i 1865.⁷³ Bestyrerinnen skulle bo på asyls, og stillingen ble på den måten et livsverk mer enn en jobb. Claussen fikk hjelp av Sofie Nilsen og Kaja Meyer Hveding. Nilsen var den «anden Dame» hvis stilling var utlyst våren 1885. Hveding sitt arbeide besto først av å hjelpe til rundt bespisningen, men hun fikk snart en full stilling, da arbeidet ble for stort for de to andre. I tillegg var det ansatt en kokkepik og, fra 1888, en pedell. Pedellen var den eneste mannen som var ansatt ved asyls, og hans oppgaver besto av å føre tilsyn med bygningen, feie gaten, sørge for å holde bygningen varm og generelt yte hjelp der det trengtes. Pedellens kone hadde også oppgaver. Hun skulle delta i lørdagsvasken på asyls.⁷⁴ Dette var dog noe som etter hvert forsvant fra stillingsbeskrivelsen.⁷⁵

Ladegården barnehage anno 2005

Pedellen med familie fikk rom i kjelleren. Her bodde de gratis, med fritt lys og brånede, som betaling for pedellarbeidet.⁷⁶ Etter hvert fikk også pedellen lønn utover dette.⁷⁷ Bestyrerinnen bodde også på asylet. På loftet var det laget til en leilighet til henne samt to hybler for andre ansatte. Arkitekt Schak Bull hadde slik sett tegnet et hus som skulle romme alle sider ved asyldriften. Men samtidig var asylet, som hadde godt og vel 280 m² grunnflate, på ingen måte rommelig for de opp mot 150 barna, for asyldriften fant nemlig bare sted i første etasje.⁷⁸ Her var det tre oppholdsrom for barna. Det ene rommet var tiltenkt de minste barna. Grunnen til skillet var nok blant annet at disse barna sov på dagtid, noe som vanskelig ville la seg gjøre dersom de skulle befinne seg i samme rom som de øvrige barna. Resten av barna oppholdt seg på de to resterende rommene. Sannsynligvis ble ett av rommene benyttet til matsal, for det

ville innebære mye arbeid å flytte benker og bord frem og tilbake mellom måltidene. Vi vet at de yngste senere også spiste på sitt eget rom, så det er sannsynlig at denne praksisen også ble fulgt i de tidligste årene. Resten av etasjen besto av gang, garderobe og toaletter, samt et kjøkken. I og med at barna i praksis kun hadde ett rom å oppholde seg i, og vi vet at det tidvis var godt over 100 barn til stede, sier det seg selv at barna tilbrakte store deler av dagen utendørs.

Ble målsetningene nådd?

Fylte asylet sin primære målsetning? Ga det muligheter for «ubemidlede Familieforsørgere navnlig af Arbeidsklassen i deres Arbeide for at ærnære sig selv»? Med sin relativt lave asyavgift er det klart at asylet var en svært attraktiv innretning for fattige foreldre, dersom de kunne få tak i arbeid. Og hvis foreldrene hadde

---

arbeid, var barna på asylet trolig ikke blant de dårligst stilte i byen økonomisk sett. Men vi ser gjennom hele denne perioden en bekymring fra bestyrelsens side for antall foreldre som ikke klarer å betale kontingenten, en kontingent som var satt så lavt som mulig for at alle skulle kunne benytte seg av tilbudet. Pengene foreldrene tjente rakk altså ikke særlig langt. Så sent som i 1910 tjente bare en femtedel av de kvinnene som hadde inntektsgivende arbeid i Bergen mer enn 400 kroner i året, hvilket var grensen for å bli ilignet skatt.⁷⁹ Til sammenligning fikk hver fattigunderstøttet hovedforsørger i snitt utbetalt 198 kroner i året i samme periode.⁸⁰ Men i oppmøteprotokollen for 1886 var det stort sett barnas fedre som sto nevnt. Kvinner tjente relativt sett mye mindre enn menn, men også fedrene hadde trolig svært lav inntekt. Tallene fra 1910 viser at omtrent 41 prosent av skatteyderne dette året tjente under 1.000 kroner i året, et tall som blant annet omfatter to tredjedeler av alle skattebetalende arbeidere, halvparten av de selvstendig arbeidende og en tredjedel av håndverksvennene.⁸¹ I et arbeiderstrøk slik som der barneasylet var plassert, kan vi med stor sikkerhet trekke konklusjonen at asylbarnas fedre befant seg i denne lønnsgruppen.

I protokollen står flere av fedrene oppnevnt med yrkestittel, og noen av titlene som var notert var dikselmann, bødker, replslagersvenn, kobberslager, dykker, anglemaker, kjører, gartner, handler, steinarbeider, sjømann og arbeidsmann.⁸² I tillegg til denne listen

var det flere fedre hvis yrke ikke er oppgitt. Det kan være en tilfeldighet, men det kan også bety at disse enten var arbeidsledige eller dagarbeidere. Mødrene til barna ble bare nevnt i protokollen dersom de var enker og dermed offisielt hovedforsørgere. På listen dette året var det under ti prosent av barna hvis mødre sto nevnt. Men at fedrenes navn står notert i asylets oppmøteprotokoll trenger selvsagt ikke bety at fedrene bodde sammen med barna; det var stigmatiserende å få merkelappen alenemor.

Flere av barna kom fra store barneflokker, og det er mulig at noen familier benyttet seg av asylet for å få plassert noen av barna et annet sted enn i den trange leiligheten. Og de aller fleste bodde svært trangt. I oppmøteprotokollen fra 1886 er barnas hjemmeadresse notert, og alle barna bodde i lokalområdet; de kom fra Krohnengen, Sandviken, Ladegården, Skuteviken og Stølen. Og når det kan vises til at gjennomsnittsfamilien på Krohnengen på slutten av 1890-tallet bodde i en 13-14 m² stor leilighet, er det forståelig at behovet for plassering var stort.⁸³ Vi vet at det på et senere tidspunkt ble sett som et problem av styret at mødre sendte barna sine til asylet selv om de ikke hadde arbeid, og det er mulig at dette var en praksis som noen fulgte også i denne perioden.

Selv om asylet ga familier mulighet til inntekt, var det bare en brøkdel av de barna som hadde behov for asylplass som fikk det. I en periode hvor mellom femten og tjue prosent av befolkningen

---

i landet var barn under skolealder, fikk bare knappe fire prosent av barna i nærområdet plass i asyl.⁸⁴ Selvsagt var det ikke alle barna som hadde behov for tilbudet, men i et så sosioøkonomisk ensartet område som asyllet befant seg i, er det sannsynlig at behovet ikke ble dekket. Det kan da stilles spørsmålsteget ved hvorfor asyllet ikke var fylt til randen med barn gjennom hele denne perioden, men hadde en dalende oppmøtestatistikk omtrent fra århundreskiftet av, og spesielt fra 1908. Det er vanskelig å svare entydig på dette, men det er trolig at hovedårsakene til den forholdsvis store nedgangen mot slutten av perioden ligger i oppgangskonjunktur og utflytting fra området.⁸⁵ Flere familier flyttet i denne perioden fra gamle og trange leiligheter til nye Årstad bydel, som ble innlemmet i Bergen kommune i 1915. Det er også mulig at asyllet selv gjorde noen grep for å holde barnetallet litt nede. Det ble i hvert fall ikke notert av styret at man syntes søkningen til asyllet var for lav, så det er meget mulig at de 150 barna Rolfsen hadde nevnt i sin tale under innvielsen var i høyeste laget for både bygget, de ansatte og asyllets økonomi.

Vi kan også diskutere om asyllet fylte borgerskapets målsetning. Ble barna bedre oppdratt i asyllet enn de ville blitt hjemme? Dette er selvsagt også et spørsmål som svært vanskelig lar seg besvare. Vi vet at barna ved å befinne seg på asyllet, ikke vandret gatelangs og dermed kunne holdes «borte fra Gadelivets Fristelser». Ved å fokusere

på håndarbeid og pass av de mindre barna, prøvde man også å venne barna, og kanskje spesielt de eldste jentene, til »Arbeidssomhed og Orden». Men samtidig ble ikke oppdragelse trukket særlig frem verken i årsberetningene eller i andre dokumenter fra asyllets bestyrelse, så det ser ut til at dette spørsmålet var blitt mindre fremtredende i asylvesenet i den tid Ladegaardens børneasyl kom til.

Ladegaardens børneasyl hadde likevel alle de kjennetegn som karakteriserte barneasylvirksomheten i Norge, og dersom man ser bort fra det svekkede fokuset på skoleundervisning, var det ikke mye som var endret innen asylvesenet siden starten på 1830-tallet. Men når vi nærmer oss 1920-tallet begynner asylene å fremstå som en foreldet institusjon. Lovgivningen som begynte med Vergerådsloven i 1896 og fortsatte med de castbergske barne-lovene i 1915 illustrerer at vi nå beveger oss inn i en ny tid, en tid hvor det i større grad ble fokusert på barnas behov. Barnehagene, som så smått hadde begynt å dukke opp som enkeltkvinneforetak fra 1880-årene, begynte rundt 1920 å spre seg, samtidig som vi ser at søkningen til asylene, Ladegaardens børneasyl medberegnet, gikk nedover. En viktig delforklaring til denne nedgangen er at arbeiderfamilier økonomisk sett nå gikk svært vanskelige tider i møte. Men asylene ble også påvirket av barnehagenes styrkede stilling, og spørsmål rundt pedagogikk fikk etter hvert innpass også her, noe som betegnes ved

---

overgangen til det nye begrepet Denne artikkelen er trykket i *Skolen daghem*. Den rene asylinstitusjonen, 2005 – årbok for norsk med sitt klare fokus på omsorg og *utdanningshistorie*. oppdragelse for barn av lavere klasser, forsvinner dermed sakte men sikkert.

KILDER

Asyl- og Skoletidende 1841.

Bergens Aftenblad 1886.

Bergens Stiftstidende 1840 og 1842.

Digitalarkivet: Folketelling for Bergen 1865 og 1891.

Ladegaarden børneasyl: arkivmaterieell delvis lokalisert på Bergen Byarkiv (BBA A-3022) og delvis lokalisert på Bergen Skolemuseum.

Owen, Robert. (1816) *An Address to the Inhabitants of New Lanark*, London.

Tilgjengelig i *the informal education archives*:

http://www.infed.org/archives/e-texts/owen_new_lanark.htm.

Owen, Robert (1826): *The Social System*.

Sitat funnet på New Lanark World Heritage Site, <http://www.newlanark.org>.

Statistisk sentralbyrå: *Statistisk årbok 1900, 1906, 1910 og 1920*.

Tilgjengelig på <http://www.ssb.no/histstat/aarbok>.

LITTERATURLISTE

Balke, Eva (1995):

Småbarnspedagogikkens historie.

Forbilder for vår tids barnehager. Oslo:

Universitetsforlaget.

Bjørndal, Morten (1999): *Bostedsflytting i Bergen 1865-1900 : kartlegging av det interne flyttemønsteret*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.

Tilgjengelig på <http://www.ub.uib.no/elpub/1999/h/506001>.

Ertresvaag, Egil (1982): *Bergen bys historie, bind III: Et bysamfunn i utvikling : 1800-1920*. Bergen: Universitetsforlaget.

Grude, Tora (1987): »Det begynte med barneasylene», i Tømmerbakke, Elisabet Ruge og Per Miljeteig-Olssen (red.): *Fra asyl til barnehage. Barnehager i Norge i 150 år*. Oslo: Universitetsforlaget.

Hartvedt, Gunnar Hagen (1994): *Bergen Byleksikon*. Bergen: Kunnskapsforlaget.

Korsvold, Tora (1998): *For alle barn! Barnehagens framvekst i velferdsstaten*. Oslo: Abstrakt forlag.

Lien, Turid (1989): *Daginstitutioner for barn i Bergen 1919-1949*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.

Mollatveit, Olaug (1979): »Opprettelsen av Bergens barneasyl. En studie i barneomsorg.» I *Bergens Historiske Forenings Skrifter*, nr. 77/78 1979. Bergen: J. D. Beyer Boktrykkeri.

Nerbøvik, Jostein (1996): *Norsk historie*

1870-1905. Oslo: Det Norske Samlaget.

Osborg, Kari Anne (1990): *Barnehagens historiske utvikling frå 1840-1950 talet – eit læreplanperspektiv*. Hovedfagsoppgave ved Statens Spesiellærerhøgskole. Volda Lærarhøgskule – skrift nr. 14.

Pax Leksikon, <http://lotus.uib.no/norgeslexi/paxlex/alfabetet/f/f03.html>.

Pryser, Tore (1996): *Norsk historie 1800-1870*. Oslo: Det Norske Samlaget.

Simmons-Christenson, Gerda (1979): *Førskolepedagogikkens historie*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag AS.

Thorsnes, Elin (1991). *Bergens Barneasyl 150 år 1841-1991*. Bergen: E. Thorsnes.

Tømmerbakke, Elisabet Ruge og Per Miljeteig-Olssen (red.) (1987): *Fra asyl til barnehage. Barnehager i Norge i 150 år*. Oslo: Universitetsforlaget.

---

1 Simmons-Christenson 1979: 51ff.

2 Osborg 1990: 32.

3 Owen 1816.

4 Owen 1816.

5 Owen 1826.

6 Owen 1816.

7 Owen 1816.

8 Balke 1995: 26.

9 Balke 1995: 23.

10 Osborg 1990: 34.

11 Mollatveit 1979: 11.

12 Pryser 1996: 75f.

13 Mollatveit 1979: 18.

14 Pax Leksikon.

15 Mollatveit 1979: 12.

16 Sverre Steen i Mollatveit 1979: 36.

17 Pryser 1996: 350.

18 Det første barneasylet i Danmark ble

etablert i 1828, det første i Sverige i 1835.

19 Grude i Tømmerbakke og Miljeteig-Olssen 1987: 26.

20 Grude i Tømmerbakke og Miljeteig-Olssen 1987: 34.

21 Asyl- og Skoletidende, nr. 7, 1841.

22 Bergens Stiftstidende, nr. 3, 1840.

23 Bergens Stiftstidende, nr. 3, 1840.

24 Mollatveit 1979: 50f.

25 Mollatveit 1979: 38 og 58.

26 Forhandlingsprotokoll, s. 4-8, i

Mollatveit 1979: 57.

27 Mollatveit 1979: 62.

28 Asyl- og Skoletidende, nr. 7, 1841.

29 Korsvold 1998: 55 og Mollatveit: 43.

30 Mollatveit 1979: 43f.

31 Mollatveit 1979: 66.

32 Mollatveit 1979: 51.

33 Mollatveit 1979: 53.

34 Mollatveit 1979: 55.

35 Mollatveit 1979: 44.

36 Bergen Stiftstidende, nr. 34, 1842.

37 Mollatveit 1979: 48.

38 Bergens Stiftstidende, nr. 40, 1842.

39 Bergens Stiftstidende, nr. 40, 1842. Den

samme Isberg var en av byens aller siste

bødler; i folketellingen av 1865 står han

oppnevnt med yrkestittelen skarpretter.

40 Grude i Tømmerbakke og Miljeteig-

Olssen 1987: 33.

41 Nerbøvik 1996: 10.

42 Ertresvaag 1982: 136.

43 Hartvedt 1994: 279.

44 Ertresvaag 1982: 176.

45 Ertresvaag 1982: 434.

46 Bjørndal 1999: kap. 8: Krohnengen

vokste fra 6.000 til 7.000 innbyggere fra

1891 til 1900, mens Ladegården vokste fra

4.500 til over 10.000 i samme periode.

47 Ladegaarden børneasyl: Invitasjon, 1882.

48 Grundregler for et Børneasyl for de

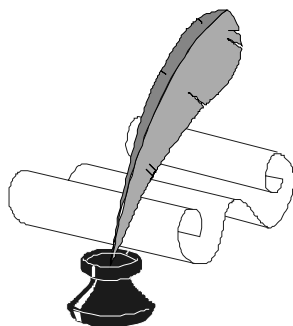
norde Bydele, udatert.

49 Bergens Aftenblad, 3. februar 1886.

50 Grude i Tømmerbakke og Miljeteig-

Olssen 1987: 41.

-
- 51 Statistisk årbok 1900, 1906, 1910 og 1920.
- 52 Aarsberetning for Ladegaardens Børneasyl for 1893.
- 53 Brev fra Severine Lehmkuhl til Bestyrelsen for Ladegaardens Asyl, datert 22. oktober 1887.
- 54 Ladegaardens børneasyl: Regnskap 1911.
- 55 Bergens Stiftstidende, nr. 40, 1842 og regnskap for Ladegaardens børneasyl for 1889, 1890, 1892, 1893, 1894.
- 56 Aarsberetning for Ladegaardens Børneasyl for 1887.
- 57 Ladegaardens børneasyl: Regnskap 1911.
- 58 Regnskap 1887: »Ladegaardens Børneasyl til Bergens Aftenblad for Avertissement.»
- 59 Forhandlings Protokoll for Bygge Komiteen for Opførelse af et Børneasyl for de nordre Bydele, 7. oktober 1887.
- 60 Aarsberetning for Ladegaardens børneasyl for 1887 og Bergens Aftenblad, 3. februar 1886.
- 61 Tallene for 1898, 1901, 1902 og 1906 er tapt. Snittet for de foregående og påfølgende år er derfor benyttet. Det er ingenting i kildene som tyder på at dette gir et uriktig bilde av tilstandene ved asylet.
- 62 Regnskap for Ladegaardens børneasyl 1886, 1887, 1896.
- 63 Grundregler for et Børneasyl for de nordre Bydele, udatert.
- 64 Regnskap for Ladegaardens børneasyl 1886, 1887, 1888, 1889.
- 65 Regning fra J. H. Nævdal for arbeid utført ved Ladegaardens børneasyl i 1885 og 1886.
- 66 Grundregler for et Børneasyl for de nordre Bydele, udatert.
- 67 Aarsberetning for Ladegaardens børneasyl for 1892.
- 68 Ladegaardens børneasyl: Forhandlingsprotokoll, 16. september 1886.
- 69 Aarsberetning for Ladegaardens børneasyl 1893.
- 70 Ladegaardens børneasyl: annonseklaude, i regnskap for opprettelse av asylet.
- 71 Ladegaardens børneasyl: Forhandlingsprotokoll, 6. februar 1886.
- 72 Digitalarkivet: Folketellingen for Bergen, 1891.
- 73 Digitalarkivet: Folketellingen for Bergen, 1865 og Korsvold 1998: 58.
- 74 Instruks for pedellen ved Ladegaardens børneasyl, 1896 og 1919.
- 75 Instruks for pedellen ved Ladegaardens børneasyl, 1929.
- 76 Ladegaardens børneasyl: Forhandlingsprotokoll, 15. juni 1888.
- 77 Ladegaardens børneasyl: Forhandlingsprotokoll, 15. juni 1895.
- 78 Se bl.a. Udskrift af Bergens Bys Brandtaksationsprotokol, 30. januar 1886.
- 79 Ertresvaag 1982: 483.
- 80 Statistisk Aarbok 1910. Tabell 85: Fattigvæsenet amtsvis i aaret 1908.
- 81 Ertresvaag 1982: 481.
- 82 Ladegaardens børneasyl: Oppmøteprotokoll 1886.
- 83 Ertresvaag 1982: 486.
- 84 Statistisk Sentralbyrå: <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/3-3-5t.txt>.
- 85 Lien 1989: 15.

Randi Rostrup:

Ei forordning frå 1617 om norske og tyske skular i Bergen

Dei fleste som har leita etter noko på eit arkiv har oppdaga at når ein ser etter ein ting, finn ein nesten alltid noko anna også, interessante dokument som ein i utgangspunktet ikkje leita etter og som ein heller ikkje visste fanst. Då eg i fjor på denne tida vitja statsarkivet i Bergen, såg eg gjennom nokre av dei eldste pakkane i bispearkivet. Der dukka det opp eit høgst uventa lite hefte på seks sider med tittelen «Forordning Om Nordske, Danske, oc Tydske Scholer J Bergen, oc deris tienere *Officio*¹» sett opp i tretten punkt.² Dei seks første er frå 1617, dei sju siste frå 1632. Forordninga er underskriven av Niels Paasche, biskop i Bergen 1616-1636. Skule og undervisning må ha vore viktig for han, for etter berre eit drygt år i bispeembetet, lét han setja opp desse reglane for dei norske (danske) og tyske skulane i Bergen. Til stades på det første møtet den 4. september 1617 var både lensherren Knut Urne,³ lagmannen og borgarmeister og råd i Bergen.

Dette vesle heftet er oppsiktsvekkjande på meir enn eit vis, for her finn me mange og uventa opplysningar om skuletilhøva i Bergen frå ei tid der mange har trudd at noko organisert skulevesen utanom latinskulane ikkje eksisterte i det heile teke. Rett nok oppdaga eg under arbeidet med denne artikkelen at denne forordninga har vore publisert før, men ettersom det var for over 230 år sidan,⁴ er det på høg tid at dette interessante dokumentet no får ny merksemd.

Forordning Om Nordske, Danske, oc Tydske Scholer J Bergen, oc deris tienere *Officio*⁵

Anno: 1617: Den 4 Septembris, Paa Bergen Raadhusß, bleff giort saadan Een ForOrdning aff *Nobiliss Præsides R. Dn Canuto Wrne*, Oc aff mig *NP*. paa mit Embedes Vegne, J Laugmandens samt Borgemester oc Raads Neruerelße, oc deris *Consens* oc Samtycke, Huorledis her effter med Nordske, oc Tydsche Scholer her J Byen holdis schall Effter kon: Maytz: *Ordinantz*, oc Nye *Reces*,⁶ Saa oc den *instrucs Som Reuerendiss Eph Hafn*.⁷ mig *NP* derom nu haffuer till hænde stilleth, Effterdj det bør *Superintendenten* her at haffue *inspection*, oc Jndseende saa vell till Nordsche oc Tydsche Scholer, som till den *Latinsche Schole* J alle maade, Som effter følger.

-
1. Først Schall her vere J Bergen Bye, saa mange Nordsche (elle Dansche) oc Tydsche Scholer som fornøden er,
  2. Naar der feiler en Dansch eller Tydsch Scholemester, daa schall Borgemester oc Raad *Presentere* en Perßon for *Superintendenten*. Huilchen hannem schall *Examinere* J lærdom och Leffnet, oc dersom hand daa befindis rettelig *Qualificeret* till samme Schole tieniste, schall hannem Antvorde oc Betroe samme Tieniste, oc Tage *Iurament*⁸ aff hannem.
  3. Ingen aff diße Scholemestere maa haffue flere *Discipler*, End 60. Vden hand ellers vil nogle *instituerre* for Guds schyld,⁹
  4. Skall En Scholemester Aarligen haffue till *Salarium* Aff en som Lærer

att Læße	1 Rxdlr.
Aff dem som Lærer at Læse oc Schriffue	1½ Rxdlr.
aff dennem som Regner	ij Rxdlr.

Huilcken samme Scholegield, hand maa kræffue som anden witterlig Gield, aff dennem som setter deris Børn J Scholeenn til hannem, Oc Scholemesteren schal haffue sin Richtig *Catalogum* paa Børnene, Naar de ere kommen till hannem J Skole,

5. Huo som haffuer nogen aff diße Scholemestere, noget till at tale, hand schall det gjøre for *Superintendenten*,
6. Huilcken Scholemester som bliffuer Een oc anden sinde¹⁰ aff *Superintendenten* paa mindt om sin Vlæmpe, och icke raader bod der paa, hand schall aff *Superintendenten* aff sættis.

Summa her schal med alle Schole Tienere, Huad heller de ere *Latinsche*, Nordsche, Dansche, eller Tydsche, handleß oc *procederis* Alldelis effter den Nordsche kircke *Ordinantz*, oc den Ny *Recess*.

Anno 1632 Den 10 Marty: Bleffue diße Effterfølgende Siu Artickle, herom aff oß giortt, oc aff den Welb: Mand Jenß Juel,¹¹ vor kiere Hr: Schlotz herre *Confirmeret*:

7. Erlige Quindfolck som aff fornødenhed Lære Pigebørn att Sye, Kniple, Læße maa oc her tilstedis: dog saa at naar de ville Lære samme Børn, *Catechismi* forklaring, de daa till forn samme forklaring *Superintendenten* fremujser,
8. Børnen bør at Affuis,¹² oc Tuchtis tilbørligen oc fornuffteligen J alle Skoler, naar de fornemmer deris Vtuct eller Vlæmpe Er skeed J Scholen, paa Gaden eller hiemme J hußene,
9. Jngen maa Annamme nogen *Discipel*, J sin Schole, som nogen tidlang haffuer veritt vnder en anden Scholemesters *Disciplin*, Vden saa er att hand haffuer en

---

Seedel J fra den første, at hand er *Contenteret*¹³ for sin Vmage,

10. Der som nogen Scholemester befindis att vere geneitt till Druckenschab eller fylderi, oc ßaa komme J Scholen, der Vbesindelig at Tractere Børnene med Hug oc slag, Och det bliffuer beuisligt giortt, Eller oc med Anden forargelig bedriff, Schall hand tillbørligen straffis med *Remotion ab officio*,¹⁴ Eller¹⁵ forgangen *Admonition*.¹⁶
11. Jngen *Domesticus Paedagogus* (Eller Scholemester hiemme J Husene) maa Antagis, vden hand er aff *Superintendenten Examineret oc approberet*, att hand J Lærdom oc Leffnet der till er *Qualificeret* och skickelig, Thi ellers Pleier deraff atschillige *absurditeter* och Vlempe at forarsagis.
12. Ingen som haffuer tientt her paa *Contoret*, maa Annammis till saadan Schole bestilling, Vden saa er, at hand Louligenn er schild derfra, oc fremvjsjer sin Richtig Affsceed i fra sit Herschab som hand der tientte.
13. Maa ocßaa diße Scholemestere her J Byen, lade deris *Disciple*, Agere Smaa Christelige *Comedie* Spill paa Schole vjß (dog icke I Fasten) Men ved Philippi, oc Jacobi tiid, Effter gamble Seduane, Paa det Vngdommen kand vænis till Høfflighed J geberder oc sin Omgengelße, Dog at en huer Scholemester gaar selff med sine *Discipler*, oc dennem samptt deris *Action* oc Spill *Dirigerê* till Børligen, der som de gaatt Folck beßøge ville.

N Pasch. D.

S B m.m.

Denne forordninga for dei ikkje-latinske skulane i Bergen by er overraskande, for til no det har omtrent ikkje funnest noko prov på at det faktisk vart drive organisert skuleverksemd i byane alt tidleg på 1600-talet. Omfanget kan ikkje ha vore så reint lite heller, for mellom dei seks første punkta frå 1617 står det at ingen lærar (skulemeister) må ha fleire enn 60 elevar. Sjølv om det ikkje står noko om kor mange lærarar der var, står det likevel at det skal vera så mange skular som det er naudsynt å ha. Det vart såleis lagt til rette for at alle dei foreldra som ville ha borna sine i skulen, fekk det.

I dei neste femten åra har dei openbert fått litt meir røynsle med skulane og lærarane, for i 1632 er det lagt til sju nye punkt. Her får me mellom anna vita at vaksne kvinner heldt skule der småjenter lærte å sy, knipla og lesa. Eit nytt krav til desse kvinnelege lærarane var at den katekismeforklaringa dei nytta skulle vera godkjend av biskopen. Det har sikkert vore gamle bøker i bruk og biskopen har vore redd for «vranglære». Kvinnelege lærarar var ikkje noko nytt i Bergen, for alt i 1571 sette Absalon Pederessøn dottera Susanna i skule hjå Barbra, kona til Edis

---

smed. Tolv veker seinare skriv han no har ho lese ut heile ABC-boka.¹⁷

Sjølv om borna skal «agast» og tuktast på fornuftig vis dersom det er naudsynt, har det i dei femten åra som har gått openbert vore somme som har gått over streken, for no skulle ein lærar som kom drukken til skulen og slo borna «ubesindig» avsetjast.

Noko anna å leggja særleg merke til er at også desse elevane, og ikkje berre dei i latinskulen (som Absalon Pederssøn skreiv om på 1560-talet),¹⁸ sette opp små kristelege komediespel som ungane spela opp for godtfolk. Når det står at dette var «etter gamal sedvane», er dette ein temmeleg klår indikasjon på at eit organisert skulevesen må ha eksistert i Bergen i temmeleg lang tid, minst i frå 1607, då den nye kyrkjeordinansen kom, men truleg heilt frå 1500-talet. Like eins formuleringa i innleiinga om at forordninga handler om korleis dei norske og tyske skulane «her effter» skal haldast, tyder på at dette er ei offentleg regulering av ei privat verksemd som har halde på ei stund.

Myten om den norske allmugen som ikkje kunne lesa

At eit skulevesen utanfor den latinske skulen var offentleg regulert i ein norsk by alt tidleg på 1600-tallet har, som nemnt, ikkje vore særleg kjent. Tvert om, det har dei siste par hundre åra vore ei seiglivna myte at folk flest, allmugen, ikkje kunne korkje lesa eller skriva før langt inn på 1700-talet, trass i mange prov på det

motsette. I ei lærebok i litteraturhistorie frå så seint som 1990 vert det til og med hevda at ved byrjinga av 1800-talet var nordmenn flest analfabtar.¹⁹ Det har vore ein dels heftig debatt om dette spørsmålet der skule- og litteraturhistorikarar i all hovudsak vil gjeva opplysningstida og innføringa av den obligatoriske konfirmasjonen i 1736 og skuleforordninga av 1739 æra for at folk endeleg lærte å lesa, medan andre historikarar hevdar, med bakgrunn i

III. Om Børne Skoler.

Al Børn maa optuctis oc vdi
Sindene / beredis til Euan-
gellium / aff hullcken bereding /
den første Barndom bliffuer
Riickelig til sand Chriftelige
Gudsfrøetighed / oc andre dyder / oc begri-
ber de Konster / hullcke megit kunde hielpe /
enten at lære det / der hører til Guds ære
vdi Chriftendommen / eller til at opholde
oc beuare it got / Civile oc Verdsflig Regt-
mente.

Frå det første kapitlet «Om Børne Skoler» i kyrkjeordinansen av 1607.

---

tilgjengelege kjelder, at folk flest kunne lesa lenge før det, mange også skriva.

Utbreiinga av synet på at nordmenn flest ikkje kunne lesa eller skriva, ser det ut til Ludvig Daae har eit stort ansvar for. I 1869 heldt han nemleg eit foredrag i «Videnskabselskabet» i Christiania med tittelen «Naar lærte den norske Almue at læse indenad?» Dette vart i 1881 teke inn i første samling av «Norske Bygdesagn», som vart vidt spreidd. Her skriv han mellom anna: «Førend Almueskolens oprettelse i vort land forstod altsaa kun de færreste at læse i Bog (vare „boglærte»), og endnu færre kunde læse Skrift („vare brevsynte», som det hed) eller havde lært selv at skrive. Man havde lært udenad nogle Bønner og Salmer, og skulde der skrives en Føderaadskontrakt, et Skjøde eller et Gjælds-brev, fik man en Præst, Soren-skriver eller Lensmand til at gjøre det.»²⁰ Til det siste er å seia at alle døma til Daae er dokument som skulle vera juridisk gyldige. Enno i dag set dei færreste av oss opp slike dokument sjølv, men nyttar i staden ferdige standard kontraktar eller overlèt det til profesjonelle. Ingen ville påstå at det var fordi me ikkje kunne skriva sjølve. Til det første er å seia at mange av dei argument og døme som Daae nyttar for å underbyggja påstanden ikkje held. Nokre av desse skal eg gå nærare inn på nedanfor.

Dei første steg mot eit offentleg skulevesen

Dei første steg mot ei offentleg skuleordning i Danmark-Noreg kom med Christian den 3.s kyrkjeordinans frå 1537, som vart gjort gjeldande i Noreg frå 1539. Dette var det første offentlege tiltaket for å auka kristendomskunnskapen hjå allmugen, heilt i tråd med Luthers krav. Denne opplæringa skulle skje på morsmålet og formidlast av prestar og skulemeistrar i byane, der det skulle opprettast såkalla «skriveskular»:

«Schriftuere Skoler, som mand dem kalder, for drenge og piger, Oc andre de der icke duer til at lære Latine, maa øffuerigheden forsørge, Dog skulle Forstanderne til samme Scholer see til med, at sand Gudfryctighed maa samme børn saa effterhaanden indgydis oc indgrundes aff Børnelerdommen.»²¹

Med skule meinte ein nok helst at det vart halde skule i tydinga undervisning, ikkje naudsynleg i eige skulehus, sjølv om dette fanst ein og annan stad. På landet skulle ansvaret for kristendomsundervisninga delast mellom prest, klokkar og foreldre. No vanta det både lærarar og bøker, men ein storstila produksjon av danske lærebøker vart sett i gang etter reformasjonen.

I ei bok om morsmålsfagets historie står det: «Men fordi myndighetene ikke bekymret seg om finansiering, fikk slike pålegg ofte ingen følger».²² Dersom dette hadde vore rett, skulle det ha eksistert mange og lange innvendingar retta til kongen og kanselliet med klagar, orsakingar og forklaringar for at påbodet ikkje kunne følgjast. Noko slikt finst det ikkje spor etter. Det var nett det som skjedde

---

med skuleforordninga av 1739 og som leidde til at denne kom i ei moderert form i 1741. Påstanden er nok heller ein freistnad på å forklara den gamle oppfatninga om at det ikkje har eksistert danske skular i byane før utpå 1700-talet, truleg etter Daae si utsegn: «I Christiania By havde ogsaa Forholdet hidtil været omtrent det samme som paa Landsbygden. I 1706 antog nemleg vor Hovedstads Magistrat for første gang en vis Elias Hansen til „Skolemester for Byens omløbende og fattige Børn, som Stodderfogderne²³ skulde tilføre ham».» Ein kan spørja om på kva grunnlag Daae kan hevda at det er første gong det vert tilsett ein lærar på ein offentleg skule, all den tid han truleg ikkje hadde tilstrekkeleg med kjelder frå Oslo frå den tida som kunne fortelja ei anna historie. I nyare litteratur er det omtalt ein autorisert skulehaldar for allmugen i Christiania alt i 1623 og fleire andre som dreiv utan autorisasjon.²⁴ Biskop Glostrup omtaler alt i 1622 ein ung mann i Skien som har fått bevilling «att maa holde hos sig wdi Skolle Pigebørn och smaa drenge børn, som ere saa wmyndige, att di icke kand gaa wdi Latine Skollen.»²⁵ Frå Stavanger kjenner me til «Jenns Skollemester», som er omtalt så tidleg som i 1618, då han stemna nokre foreldre for retten som ikkje hadde betalt han løn.²⁶ Stavanger er vel den einaste byen her i landet som har bevart så tidlege tingbøker (frå 1617). Det ville også ha vore merkeleg om alle borgarar og handelsfolk både i byane og på landet, som i høg grad var avhengige av å kunna lesa og skriva for å driva verksemda si, ikkje sjølv skulle sjå til at borna deira fekk same opplæring.

Også i Danmark er det funne prov på at det fanst «skriveskular» i nokre av dei større byane alt på 1500-talet. I Helsingør, ein by langt mindre enn Bergen, var det i 1620-åra over ti personar som kalla seg skulehaldarar, og nokre einstaka «skulemødre».²⁷ Kvinnelege lærarar i Noreg finn me tidleg også andre stader enn i Bergen. I Kristiansand er «Dorthe skolemester» omtalt alt i 1661, berre 20 år etter at byen vart grunnlagt. I 1729 var det heile fire kvinnelege lærarar same stad. Av desse underviste tre berre i lesing. Borna måtte vera under sju år og dei fekk ikkje ha fleire enn ti elevar kvar.²⁸

I 1607 kom ein ny kyrkjeordinans for Noreg. Her er avsnittet om skriveskulane identisk med det som stod i ordinansen av 1539. Kyrkjeordinansen av 1607 har av mange vorte oppfatta som noko nytt, men i røynda er dei punkta som gjeld skule og opplæring av born (unnateke detaljane om latinskulen) i all hovudsak berre ei stadfesting av ordinansen frå 1537/39.²⁹ Det gjeld også kapitlet «Om Børne Skoler», som byrjar slik:

«At Børn maa optuctis oc vdi Sindene, beredis til Euangelium, aff huilcken bereding, den første Barndom bliffuer skickelig til sand Christelige Gudfryctighed, oc andre dyder, oc begriber de Konster, huilcke megit kunde hielp, enten at lære det, der hører til Guds ære vdi Christendommen, eller til at opholde och beuare it got, *Civile* oc Verdslig Regimente.»³⁰

Dei «Konster» som kan vera til hjelp for å læra anten det som høyrer til Guds ære og kristendomen eller for å klara seg bra i det sivile, kan knappast vera noko anna enn lesing, og truleg også skriving og rekning. I 1631 vert det ytterlegare presisert i eit kongebrev til biskop og lensherre i Oslo og Hamar stift at det i kvar kjøpstad skal opprettast «gode Danske Skoler, Hvor Børnelærdommen, Læsen, Skriven og Regnen læres kunde».³¹

Undervisning på landet

Det var skilnad på by og land og det er allmugen på landsbygda Daae skriv mest om og som også har vore mest omtalt i skulehistoria som analfabetar. Ei forordning av 1629 innskjerpa foreldra si plikt til å gjeva borna sine ei kristeleg oppseding.³² At det korkje i denne eller andre forordningar stod noko konkret om leseopplæring har mange sett som eit prov på at slik opplæring ikkje fann stad.

I 1995 kom det ut både ei bok (av Jostein Fet) og ein artikkel (av Oddvar J. Jensen) om lesekunne hjå allmugen på landet, der begge forfattarane uavhengig av kvarandre hadde kome fram til at det var foreldra som i hovudsak lærte borna sine å lesa før skulen vart innført.³³ Alt i kyrkjeordinansen av 1539 heitte det om latinskulane at «Til disse samme Scoler maa børnene sendis aff de næruerendis Landzbyer, Ocsaa wel aff smaa steder, naar de noget haffue hiemme lerd, oc forbedret seg.»³⁴ Det kan tyda på at heimeundervisning alt då kan ha vore vanlegare enn det ein har trudd til no. Det same står i Chr. 5.s lov av 1687.³⁵ Jensen siterer biskop Pontoppidan som i 1749 skreiv at motstanden mot innføringa av skulen på landet kom av at foreldra ikkje kunne forstå kvifor dei ikkje kunne «lære deres Børn selv, ligesom de vare lærte».³⁶ Same året kom det danske tidsskriftet *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift* ut med eit temahefte «Skriften», med tre artiklar om lese- og skrivekunne på landet i tida mellom reformasjonen og 1700-talet. Også der vart konklusjonen at ein stor del av leseopplæringa på landet skjedde i heimen og at det var i dette ljuset ein måtte forstå dei mange protestane på 1700-talet mot offentlege skular som kosta pengar.³⁷

I Danmark har dei nemleg også den same seigliga tradisjonen om at folk flest ikkje kunne lesa og skriva før allmugeskulen vart innført, oppretthalde av den skulehistoriske tradisjonen med hovudvekt på 1700-talet. Dahlerup oppsummerer etter å ha gått gjennom alle dei kjeldene som gjev eit anna svar på spørsmålet om lesekunne hjå allmugen: «Men er man mindre interesseret i institutionshistorie og mere i læsefærdighedens eventuelle udbredelse, vil kilderne pludseligt få en anden karakter.»³⁸ Like eins seier Jensen om skulehistoriske studiar at «de har alle det til felles at det er skolen som institusjon som angir det overordnede perspektiv og som bestemmer valg av kilder.»³⁹

Både Oddvar Johan Jensen og Jostein Fet har nytta samtidige kjelder. Jensen har

---

nytta visitasmeldingar og sjelemanntal frå Sogndal der det finst detaljerte opplysningar om lesekunnskap for kvart einskilde individ. Fet har også nytta same type sjelemanntal frå Sunnmøre og har gått systematisk gjennom alle skifter på Sunnmøre og registrert alle bøker. Han finn at mellom 85 og 90 % av allmugen kunne lesa lenge før innføringa av skulen i 1739.⁴⁰ I 2003 kom han med ei ny bok, denne gongen om skrivekunne hjå bøndene på Sunnmøre. Han syner at både lese- og skrivekunne kom tidleg inn i og følgde visse bondeætter, særleg klokkar- og lensmannsætter, bønder som dreiv med handel og jektefart, hadde lagretteombod, lensmannsombod eller andre gjeremål som ofte stilte krav om skrivekunne eller lesing av handskrift. Og var lese- og skrivekunne først kome inn i ei slekt, vart han verande der og gjeven vidare til dei neste generasjonane.⁴¹ Appel påpeikar det same mønsteret i Danmark.⁴² Dette er også det inntrykket eg sjølv har etter å ha sett mange døme i 1600-talskjelder på at dei som sjølv kunne lesa og skriva la vinn på at borna deira skulle få læra det same, anten det skjedde i heimen eller at borna fekk opplæring ein annan stad. Som me såg ovanfor vart det alt i kyrkjeordinansen av 1539 sagt at born frå landet kunne byrja på latinskulen når dei hadde lært noko heime. Borna var ofte ikkje meir enn 4-5 år gamle når dei byrja å læra seg bokstavane.

I Noreg er det truleg geografiske skilnader, for somt tyder på at lesekunne ikkje var like utbreidd på Austlandet som i resten av landet, i det minste om ein skal tru på ein skulehistorikar som Knut Tveit, som hovudsakleg byggjer på kjelder frå Austlandet.⁴³ Det er grunnlaget hans for å påstå at det var den utbreidde analfabetismen hjå allmugen som var grunnen til at allmugeskulane vart oppretta, ein påstand som ikkje kan dokumenterast. Eit unntak mellom skulehistorikarane er Johannes Helgheim. Han har nytta sjelemanntal frå heile landet som kjelde og skriv om 1730-åra at «ein får inntrykk av at kjennskapen til lesekunsten måtte ha vore heller god på bygdene på den tida. Og dette gjaldt alle lag av folkesetnaden, ikkje berre barna til sjølveigande bønder, slik det har vore hevda tidlegare.»⁴⁴

«Børnelærdom», lesekunne og utanåtlæring

Rett etter reformasjonen var kunnskapskravet dei ti bod, truedkjenninga og Fader vår. Ikkje lenge etter kom i tillegg det som stod om dåp og nattverd. Det var dette ein kalla «Børnelærdom» og den skulle alle kunna *utanåt*. Krava om kor mykje kristendomskunnskap både born og vaksne skulle kunna auka kraftig utetter 1600-talet. Frå 1645 kunne presten nekta å trulova unge folk som ikkje kunne barnelærdomen sin bra nok. Då hadde også Luthers «vesle katekisme» vorte obligatorisk, saman med fleire bønner og salmar. I det nye kyrkjeritualet av 1685 kom det i tillegg pålegg om at dei unge skulle læra heile forklaringa til Luthers vesle katekisme også, alt saman utanåt. Som i 1629 var den kristeleg barnelærdomen som prest, klokkar og heim hadde hovudansvaret for det primære også i

---

Chr. 5.s lov av 1687,⁴⁵ men utan at leseopplæring er nemnd særskilt.

Det var denne utanåtlærte «barnelærdomen» biskopar og prostar var interesserte i når dei fór rundt i sokna på visitas. Kva måte dei unge hadde lært dette på hadde mindre å seia. Hovudsaka her er at rapportar frå prost og biskop om at det stod bra eller dårleg til med barnelærdomen den eine og den andre staden ikkje fortel noko om lese- og skrivekunne, med mindre dette er kommentert eksplisitt. Dei tidlegaste visitasbøkene som er bevarte stammar alle frå Austlandet,⁴⁶ der lesekunna truleg var noko mindre utbreidd enn resten av landet. Fleire enn Daae byggjer på desse bøkene, noko som nok kan ha medverka til at lesekunna har vorte oppfatta som låg, og at dette vidare har vorte generalisert til heile landet. Det at lesekunne nesten ikkje er nemnd i desse visitasbøkene vart teke som eit prov på at allmugen ikkje kunne lesa, slik Daae, og svært mange etter han, hevda at allmugen berre kunne ramsa opp barnelærdomen sin utanåt, utan å kunna lesa i bok. At dei kunne det utanåt vart eit prov på at dei ikkje kunne lesa.

Men korleis er no eigentleg forholdet mellom utanåtlæring og boklesing? Alle me som er gamle nok til å ha lært salmevers og trusforklaring utanåt på barneskulen veit at det er mykje vanskelegare å læra seg lange bolkar utanåt enn det er å lesa dei frå ei bok. Etter kvart som omfanget av «pensum» auka, vart nok utanåtlæring ein tungvint læremåte. Jensen og Fet tek ikkje opp det sentrale spørsmålet om kva som kom først av lesing og utanåtlæring, men det er det andre som har gjort. Sambandet mellom lesing og utanåtlæring er detaljert undersøkt i Island, der ein samanlikna vitnemål i kristendomskunnskap og lesekunne i to sokn i 1756 i høve til den korte katekisma og den mykje lengre forklaringa. Der fann ein at for den korte katekisma var det ikkje noko samband mellom lesekunne og kunnskap, slik at også analfabetar meistra denne vel, medan det for den lange forklaringa var tydeleg samsvar. Konklusjonen var at den lange forklaringa var mykje vanskelegare å læra utanåt for dei som ikkje kunne lesa.⁴⁷ Charlotte Appel kjem like eins med ei rekkje døme som tyder på at rekkjefølgda i Danmark var at først lærte borna å lesa, deretter lærte dei teksten utanåt.⁴⁸

Kunnskapsmengda var den same i Noreg, så konklusjonen må verta at lesekunne i aukande grad vart ein føresetnad for å meistra dei aukande kunnskapskrava frå kyrkja utetter 1600-talet og at det dermed vart vanlegare å læra lesing før dei byrja på utanåtlæring. På landet lærte borna å lesa hovudsakleg i heimen, i byane truleg i større grad på skule.

Myten slår sprekkar

Der er underlege inkonsekvensar i foredraget til Daae frå 1869. Ein stad skriv han t.d. at «den første Tid efter Reformationen, da er det indlysende, at den store Mængde ikke kunde læse, allerede af den Grund at der fattedes bøger».⁴⁹ Daae kan

---

ikkje ein gong tenkja tanken at bønder kunne skriva og dermed òg kunne lesa handskrift. Men på sida framfor fortel han om den store interessa for lov og rett hjå bøndene og at «den levning af Kjendskab til vort Oldsprog, som vedligeholdet sig seigest, var Forstaaelsen af gamle Retsdokumenter.» Korleis kunne mange av bøndene forstå innhaldet i dei gamle breva og diploma sine om dei ikkje sjølv kunne lesa kva det stod i dei? Slik sett kan mange av argumenta hans nærast sjå ut som bortforklaringar. Det er som om han i føreveg har bestemt seg for at allmugen ikkje kunne lesa og har tolka alt han har funne inn i det biletet, sjølv ting som eigentleg tyder på det motsette. Spørsmålet om kvifor det openbert var så viktig å gjera bøndene til analfabetar i tida før skuleforordninga av 1739, kunne det ha vore interessant å få svar på, men det får eg overlata til andre.

Ovanfor har eg berre nemnt nokre få av dei sakene som tyder på at lese- og skrivekunne var langt vanlegare enn kva skule- og litteraturhistorikarar i nærare to hundre år har villa ha oss til å tru. For dei som vil vita meir om lese- og skrivekunne hjå allmugen i tida mellom reformasjonen og 1739, syner eg til litteraturlista nedanfor.

Etter mange års lesing av 1600-talskjelder med mange døme på at vanlege folk kunne både lesa og skriva, har eg lenge hatt mistanke om at det eg lærte på skulen om at folk flest i Noreg ikkje kunne lesa og skriva før langt ut på 1700-talet må ha vore feil. Med forordninga frå 1617 om dei norske og tyske skulane i Bergen dukka det opp endå eit prov som underbyggjer det eg lenge har hatt inntrykk av: I tida mellom reformasjonen og innføringa av allmugeskulen i 1739 må det truleg ha vore vanlegare at folk flest kunne lesa enn at dei ikkje kunne det.

Eit utval av litteratur om lese- og skrivekunne hjå allmugen før 1739

Appel, Charlotte (1995): «Kunne læse udi Bøger Prent». Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund. *Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift*, 1995:2, s. 18-49. Utg. av Landbohistorisk Selskab.

Dahlerup, Troels (1995): Om kilderne til udbredelse af landalmuens læsefærdighed i 1600-tallet. *Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift*, 1995:2, s. 8-17. Utg. av Landbohistorisk Selskab.

Daae, Ludvig (1881): Naar lærte den norske Almue at læse indenad? I *Norske Bygdesagn, Første Samling, Anden omarbeidede og forøgede Udgave*. J.W. Cappelens Forlag, Christiania 1881.

Fet, Jostein (1995): *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Universitetsforlaget, Oslo 1995.

Fet, Jostein (2003): *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850*. Det Norske Samlaget, Oslo 2003.

Jensen, Oddvar Johan (1995): «... lære deres Børn sely, ligesom de vare lærte ...» Sjeleregisteret som kilde til allmuens kunnskapsnivå før opprettelsen av allmueskolen. *Heimen* 2/1995, s. 85-90.

Jokipii, Mauno og Ilkka Nummela (red.) (1981). *Ur nordisk kulturhistoria: Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsenet. XVIII Nordiska historiker-mötet i Jyväskylä 1981, Møtesrapport*. Jyväskylä yliopisto, Jyväskylä 1981. Med bidrag frå Danmark (I. Markussen og V. Skovgaard Petersen), Grønland (F. Gad), Noreg (K. Tveit), Island (L. Guttormsson), Sverige (E. Johansson) og Finland (R. Luttinen).

Worsøe, Hans H. (1995): Den skrivende præst og landsbysamfundet med særligt henblik på de sønderjyske forhold og Vonsildpræsten Johannes Råde. *Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift*, 1995:2, s. 50-69. Utg. av Landbohistorisk Selskab.

---

1 Officio (av officium): embete, teneste, stilling.

2 Statsarkivet i Bergen: Biskopen i Bjørgvin, Brev pk. 1 (1575-1670).

3 Knut Urne var lensherre over Bergenhus len 1615-1619.

4 Christopher Frimann: *Almindelig Samling af Stiftelser og Gavebreve i Kongeriget Norge med fornødne Oplysninger. Første Deel Bergen Stad angaaende*. Kiøbenhavn 1774, s. 101-103. Berre to stader i nyare litteratur har eg funne denne forordninga referert, nemleg av Johannes J. Helgheim i *Allmugeskolen i Byane*, Universitetsforlaget 1981, s. 17 og av Anders Bjarne Fossen i *Nordens eldste barneskole. Christi Krybbe skoler 1740-1990*, Bergen 1989, s. 21. Helgheim tolkar forordninga som at dette er det første tiltaket for å skipa nye skular, medan mi tolking samsvarer med Fossen om at forordninga skal regulera og kontrollera dei skular og lærarar som alt finst i privat regi.

5 Ord skrivne med latinske bokstavar i originalen er her *kursiverte*.

6 «Den lille Recess» var ei kongeleg forordning av 31. mars 1615. Første del av pkt. 2 handlar om danske skular: «Alle bisperne skulle udi deris visitatz oc visitere skolerne,

saa vel smaa som store, oc da flittig examinere icke allene disciplerne, men ogsaa skolemester oc hører, oc dersom da hos nogen af dennem nogen merkelig brøst eller uflittighed befindis, skulle de dennem strax afskaffe och udi deris sted andre, som dertil døctigere oc dueligere kunde være, forordne». V.A. Secher: *Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660*, København, 1891-94, bd. 3 (1596-1621), s. 435-436.

7 Dette var biskopen over Sjælland stift 1615-1638, Hans Poulsen Resen. Alt i sitt første embetsår kravde han at den mengda kristendomskunnskap som både born og vaksne skulle kunna, vart sterkt utvida.

8 Gjera eid.

9 Instituire tyder her undervisa. Å gjera noko «for Guds skyld» innebar å gjera noko utan vederlag.

10 sinde = gong, som i «nokosinne».

11 Jens Juel var lensherre over Bergenhus len 1629-1633.

12 Agast, av å aga, d.e. tukta, tvinga til respekt og lydriad, halda i age.

13 contenteret = fornøgd, som her tyder å få betalt.

-
- 14 remotion ab officio = avsetjing frå embetet.
- 15 Truleg feilskrive for «Effter».
- 16 admonition = rettsstemning.
- 17 Absalon Pederssøn Beyer: *Absalon Pederssøns Dagbok 1552-1572*. utg. av Ragnvald Iversen, Oluf Kolsrud og Kristen Valkner, Universitetsforlaget, Oslo 1963, s. 203 og 216.
- 18 Absalon Pederssøn, s. 129, 189, 217 og 232.
- 19 Fet 1995, s. 26.
- 20 Daae 1881, s. 216.
- 21 Holger F. Rørdam: *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*. Kjøbenhavn 1883, bd. 1, s. 97-98. Trass i tittelen inneheld dette verket det meste av det som også gjeld Noreg.
- 22 Torill Steinfeld: *På skriftens vilkår. Et bidrag til morsmålsfagets historie*. J.W. Cappelens forlag, Oslo 1986, s. 58.
- 23 Ein stodderfut var ein tenestemann som skulle føra oppsyn med tiggargar, omstreifarar og andre fattige.
- 24 Johannes J. Helgheim: *Allmugeskolen i byane*, Universitetsforlaget, Oslo 1981, s. 18.
- 25 *Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637*. Ved Ludvig Daae og H. J. Huitfeldt-Kaas, Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania 1895, s. 31.
- 26 Statsarkivet i Stavanger: Stavanger Rådstoveprotokoll A2 (1618-1619, som ikkje er foliørt), rettsmøte 10/11 1618.
- 27 Dahlerup 1995, s. 8.
- 28 Torgeir Bue: Kvinner som lærere i det gamle Kristiansand – før 1800. *Årsskrift 60 for Agder Historielag*, Kristiansand 1984, s. 85-87.
- 29 *Kirkeordinansen 1537/39*. Tekstudgave med innledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, Akademisk Forlag, København 1989, s. 202-210.
- 30 *Kirkeordinansen av 1607 og Forordning om ekteskapsaker gitt 1582*. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Den rettshistoriske kommisjon, Oslo 1985, s. 61.
- 31 *Norske Rigs-registranter*, Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania 1861-1891, bd. 6, s. 311.
- 32 V.A. Secher: *Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660*, København 1897, bd. 4 (1622-1638), s. 470.
- 33 Fet 1995, s. 35; Jensen 1995.
- 34 *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 209.
- 35 *Kong Christian den femtes norske lov af 15de april 1687*. utg. av Otto Mejlænder, Christiania 1883, 2. bok, 18. kap., 1. art.
- 36 Jensen 1995, s. 85.
- 37 Appel 1995, s. 30-32.
- 38 Dahlerup 1995, s. 14.
- 39 Jensen 1995, s. 90.
- 40 Fet 1995, s. 35.
- 41 Fet 1995, s. 30-31 og 2003, s. 43 og 56.
- 42 Appel 1995, s. 43.
- 43 Knut Tveit: Leseskunne og undervisning før folkeskolevesenet. I: Jokipii & Nummela 1981, s. 94-97.
- 44 Johannes J. Helgheim: *Allmugeskolen paa bygdene*. H. Aschehoug & Co., Oslo 1980, s. 207.
- 45 *Kong Christian den femtes norske lov af 15de april 1687*. utg. av Otto Mejlænder, Christiania 1883, 2. bok, 6. kap., art. 1-2 og 15. kap., 2. art.
- 46 *Biskop Jens Nilssøns visitasbøger 1574-1597 og Biskops Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637*.
- 47 Jokipii & Nummela 1981, s. 151 og 183.
- 48 Appel 1995, s. 25, 27 og 42.
- 49 Daae 1881, s. 218.

Yngve Nedrebø: **Slurv, drukkenskap og svindel**

– en del av grunnlaget for norsk kirkebokføring?

Norske kirkebøker har svært godt ord på seg for nøyaktighet og pålitelighet. Men dette er et inntrykk som nok trygt kan modifiseres!

Ved et kongebrev 17. mai 1646 påla kong Christian IV presteskapet føring av kirkebøker. Kravet gjaldt registrering av døpte med faddere, og «huor mange aarligen til sammen wies och dører». Den som «forsømmelig findes», skulle ha forbrutt sitt kall. På tross av truslene synes de færreste prestene i Norge å ha tatt hensyn til dette kongebrevet.

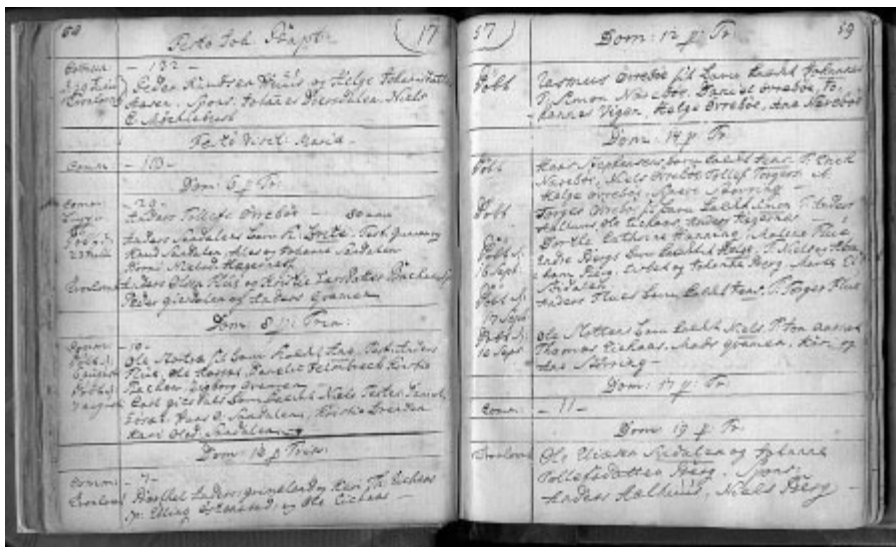
I 1668 bestemte et bispedømmekonvent i Bergen at alle prestene i bispedømmet skulle føre kirkebok, og i Kirkeritualet (1685) og Norske Lov (1687) ble kravet om kirkebokføring for hele presteskapet gjentatt. Alle disse påleggene krevde at det skulle føres et nøyaktig register over kirkelige handlinger, og vi kunne selvsagt ha håpet at alle kirkebokførerne var nøyaktige og nidkjære Herrens og folkets tjenere. Og vi kan ofte la oss imponere over mange presters sirlige innførsler side opp og side ned. Mange kirkebøker har lister over alle som møtte til nattverd, uke for uke. Men vi skal heller ikke ha brukt mange gamle kirkebøker før vi må sette spørsmålsteget ved nøyaktigheten i dem.

I kirkeboken skulle presteskapet registrere de døpte, de trolovede og vigde, de offentlig absolverte og de gravfestede. Under kirkedåpen, ved trolovelsen og vigselen og ved de offentlige skriftemålene hadde presten sin klart definerte plass. Det hadde han ikke i like klar grad ved gravfestingen. Og like klart er det at den kirkelige seremonien var sekundær i forhold til den demografiske ved fødsel-dåp og død-begravelse/gravfesting/likpreken. Her kunne presten være uvitende om mangt. Det er derfor mange mulige feilkilder om man regner tallet på døpte lik tallet på fødte, eller tallet på gravfestede lik tallet på døde.

Jølster i Sunnfjord som eksempel

Jeg har selv undersøkt kirkebokføringen i Jølster i Sunnfjord på 1700-tallet. Tallene for både døpte og registrerte dødsfall er mistenkelige lave, og spesielt i enkelte perioder blir tallene så lave at de ikke en gang tilnærmet kan være korrekte.

Når det gjelder manglende føring av døpte kan de kontrolleres ved sammenstilling av informasjon på familiekort. For Jølsters del røper kirkebøkene på 1750-tallet at bare rundt 65% av de døpte er kommet med i kirkeboken. Vi ser at det har gitt folk

Kyrkjeboka for Ålhus sokn i Jølster 1749-1780, ført i pennen på 1750-alet av sokneprest Ole Hanning. Statsarkivet i Bergen.

problemer. Enkelte møtte på tinget for å få attest for sin alder, som ikke lot seg fastslå på grunnlag av kirkeboken. Tallene på døyte lar seg omregne til fødselsrater, og i Jølster synes det «normale» å ha vært rundt 35 fødsler per tusen innbygger i året, mens kirkebøkene bare gir om lag 22 fødsler per tusen i årene 1751-1760. Nå peker disse årene seg ut som spesielt dårlige, og stort sett synes prestene i Jølster å ha fått med seg de aller fleste døyte. Et problem for seg er registreringen av de som døde før dåp. Skulle de regnes som døde? Eller skulle de med både som fødte/døyte og døde? Eller skulle de slett ikke registreres? Prestene har vekselvis besvart alle disse spørsmålene ja og nei, og resultatet er ikke ubetydelige feilkilder i tabellene.

Går vi til spørsmålet om registreringen av dødsfall/begravelser i Jølster synes det å ha vært langt verre enn for de døyte. Rasmus R. Fischer (ca. 1671-1748) var sokneprest i Jølster fra 1696, og ble sittende i embetet like til sin død i 1748. Det var han som innrettet den første kirkeboken (1696), og bortsett fra en periode på 1720-tallet har han etterlatt seg kirkebøker for hele perioden han var der. Han hadde fra først av et system der han førte inn døyte i alfabetisk rekkefølge etter den døytes navn, og der de vigde ble ført inn alfabetisk etter brudgommens fornavn. Systemet har bygd på et sett av løse lapper, og systemet må ha sviktet rett som det var, for det er åpenbart mange døyte som mangler. Bare noen av bokstavrekkene med gifte brud-

---

gommer er bevart, og slett ikke registrerte døde. Det er få innførsler etter 1720. Så begynte han med ny kirkebok høsten 1731, denne gangen kronologisk ført. Denne bok nummer to virker relativt komplett, men har sine særheter, blant annet med en rubrikk for prestens inntekter av de ulike handlingene.

Fischer ble etterfulgt som sokneprest av Ole Hanning (1715-1763), men kirkebokføring var tydelig noe som den nye soknepresten ikke hadde ofret så mye tid på. Han skaffet to nye kirkebøker, en for hvert sokn, og førte dem kronologisk, i den utstrekning han førte noe. Ved å sammenholde de oversiktene over dødsfall vi kan hente fra skifteprotokollene med kirkebokens, ser vi at en tredel (33%) av de døde arvlaterne fra denne perioden mangler i kirkeboken, og det var i hans periode underregistreringen av døde også var påfallende.

Etter Hanning kom Johan Christoffer Kraft (1724-1764), men han døde etter få måneder i kallet, og uten å sette særlig spor etter seg som kirkebokfører.

Christen Heiberg (1725-1785) overtok kallet etter Kraft i 1764. Han ble i bygda i 14 år før han overtok som sokneprest i Strandebarm. Sammenholder vi igjen mot skifteprotokollene finner vi at nesten halvparten av de døde det ble skiftet etter (47%), mangler i kirkeboken.

Søren Fabritius (1732-1788) etterfulgte Heiberg i 1779. Han ble bare fire år, til han i 1783 ble sokneprest i Heddal.

Men han viste seg som en langt mer nidkjær kirkebokfører enn formennene. »Bare» 8% av de døde arvlaterne mangler i hans liste over døde i kirkeboken.

Andreas Doth (1742-1819) satt som sokneprest i Jølster fra 1784 til 1817. De første årene (1784-1800) viser sammenligningen av kirkebok og skifteprotokoll at det dødsfallslisten i kirkeboken mangler nesten 13% av de døde i skifteprotokollen, mens det i den etterfølgende perioden (1801-1815) bare mangler 2%.

Mine små undersøkelser viser at føringen av dødsfallslistene i kirkeboken varierer i kvalitet fra prest til prest, men hos alle var underregistreringen betydelig. Jølster var et relativt lite kall, og tiltrakk seg nok ikke de sterkeste søkerne, men prestene der på 1700-tallet var neppe så veldig forskjellige fra prestskapet ellers i landet. Undersøkelser andre steder viser da også mange steder lignende tall for underregistrering av dødsfall.

Informasjonssvikt eller slurv?

Hva kunne være grunnen til den mangelfulle registreringen? Var det manglende kunnskap om dødsfallene, eller rett og slett slurv?

For Jølsters del kan vi kanskje komme nærmere svaret ved hjelp av opplysningene i fattigregnskapet. Det var soknepresten som førte dette regnskapet. Utgiftene til likkiste og svøp for døde fattiglemmer var en viktig post i regnskapene. Inntekts-

---

regnskapet kan også fortelle om dødsfall, fordi de fleste fattiglemmene døde før de hadde gjennomført årets «legdssirkel», og de av bøndene som slik hadde sluppet utgifter, måtte refundere det de slik hadde spart, til «jevning» mot de andre.

Soknepresten var formann for fattigkommisjonen, og han var regnskapsfører, og har følgelig uten tvil hatt førstehånds kjennskap til dødsfallene blant de fattige. I årene 1771-1778 gir fattigregnskapet for Jølster opplysninger om 14 navngitte døde. Bare en (7%) av disse finner vi igjen i kirkebokens dødsfallsliste! Det var litt bedre i årene 1779-1783, da førte presten inn to av fem (40%), og i årene 1784-1800 registrerte presten 21 døde fattiglemmer i regnskapene, men bare seks (40%) av dem ble tatt med i kirkeboken.

Min konklusjon er at sokneprestene i Jølster må ha hatt kjennskap til en rekke dødsfall de ikke tok bryet med å føre i kirkeboken.

Hva er så årsaken til at de så suverent neglisjerte påbudene om nitid registrering? Min mistanke er at de var mer påpasselige med å føre inn dødsfall som gav dem inntekter, enn dødsfall de ikke tjente penger på. Dette kan synes underlig, siden det var forbudt for prestene på landet å ta betalt for begravelser! Forbudet skriver seg helt tilbake til 20. mai 1592, prestene skulle ikke »thage pendinge eller anden skenck och gaffue aff deris Sognefolk for deris begraffuelse, naar enten Mand

eller Quinde eller nogen deris Børn eller Folck schulle begraffuis».

Men forbudet gjaldt bare selve begravelsen, ikke likprekenen, som presten kunne forlange både en og to og flere riksdalere for. På 1600-tallet hadde det vært vanlig for alle sosiale lag å be om presten om likpreken. Soren skriver Hans Arentz i Sunnfjord (1731-1792) kommenterte det i sin «Søndfiords Beskrivelse», som han skrev i 1780-årene:

«Ligprædikener have i forrige Tid her i Søndfjord været saa gængse, at fast ikke et ottedages gammelt barn, kunde jordes, uden tillige derefter at blive gravfæstet formedelst en liden Ligtale af Præsten; men nuomstunder .... kan Ligprædiken næsten regnes for en Sjeldenhed».

Når likprekenen lenge var et fast element og en god inntektskilde var det rimeligvis dette prestene registrerte, og etter hvert som moten endret seg, fortsatt de å føre likprekenene. Og rett skal være rett, sokneprest Hanning skriver at han registrerer likprekener, ikke dødsfall!

Vi ser at ikke alle prestene tok sine oppgaver like alvorlig. Menighetene klaget ofte over «messefall», og antydte mange ganger at det var prestens alkoholkonsum, og ikke dårlig vær som var den egentlige årsaken. Og kom presten til gudstjenesten så «vel beskjenket» at det var vanskelig for menigheten å høre hva han sa, eller det måtte et par karer til for å støtte ham under prekenen, skulle det godt gjøres

---

om presten kunne føre en skikkelig kirkebok etter gudstjenesten! Vi får høre en god del eksempler av denne typen.

Svindel?

Fra tid til annen kunne prestene også bli lurt. I Bergen ble det grundig sørget over det plutselige dødsfallet til den vel ansatte handelslæreren Andersson. Han var svensk av fødsel og myteomspunnet. Han hadde i løpet av knapt 20 år i Bergen bygd opp en skole som hadde tiltrukket seg storparten av de unge menn med handelsinteresser. Dødsfallet ble behørig kommentert i byens avis. Blant de sørgende var nok kreditorene også, for avdøde hadde hatt sine økonomiske vansker på slutten. Kisten ble ført til kirkegården og satt ned, og soknepresten førte inn dødsfallet.

Men da gravstedet skulle brukes igjen mange år seinere fikk man seg en skikkelig overraskelse, for denne kisten hadde inneholdt et lite skrin med ringer, og stein! Det førte til avisskriverier. Her hadde den økonomisk pressede mannen arrangert sin egen stilfulle sorti! Kanskje deltok det også en kamuflert mann som ville bivåne skuespillet før han forlot byen?

Slike eksempler er det neppe mange av, men det viser at man ikke alltid kan stole på innførslene i dødslisten.

Andre ganger hører vi om at forholdet mellom menighet og prest var så anstrengt at menigheten nektet å involvere presten. Sokneprest Svend

Scheen i Aurland klaget over at han ikke fikk melding om dødsfallene, men kunne se på kirkegården at det var kommet til mange nye graver. Der endte konflikten med at menigheten klaget på soknepresten, og soknepresten ble fradømt kallet sitt.

Kirkeritualet 25. juli 1685

Reglene for begravelser i Danmark-Norge ble gitt i kirkeritualet fra 1685. Der ble det slått fast at ingen skulle åpne grav, verken inne i kirken eller på kirkegården, uten først å ha innhentet kirkevergens tillatelse.

Prestene skulle ha «en Bog ved hver Kirke over alle Døde i Sognet, hvilken Præsten selv skal holde ved lige, at de Dødes Navne ved Aar og Alder, samt Dag og Datum, deri rigtig indføres». Når den avdøde var kommet til graven, skulle kisten straks sette ned, «og siden befatter sig ingen videre dermed, førend Præsten kommer og kaster 3de Gange Jord derpaa med en Skuffe, sigendes: Af Jord est du ...». Så skulle de som hadde båret liket fylle på med jord, «indtil Graven bliver ganske tildekket». Deretter skulle de sørgende gå inn i kirken, dersom det skulle holdes likpreken.

Presten skulle gå på prekestolen og bruke «en beqvem Text af den hellige Skrift, som kan være de Sørgende til Trøst og Husvælelse». Etter dette skulle presten «læse den Afdødes Liv og Levnet for Menigheden ... og hvis han enten til Kirker, Skoler, Fattige eller andre deslige gudelige Brug noget

---

haver skienket og testamenteret, skal det deri indføres, og tillige for Menigheden forkyndes, Gud til Ære og andre til et got Exempel.»

Ritualet fant det påkrevd å påpeke at prestene skulle vokte seg for at likprekenen ble til en skamros av den avdøde »etter Hedningenes Sædvane». Men like viktig var det å peke på at de skulle unngå å gå for langt til det motsatte og si «noet usømmelig om ham, andre til Forargelse og de Paarørende til Beskiæmmelse». På den annen side syntes ritualet det var greit om menigheten ble minnet om det negative de allerede visste «andre til Afsky og Advarsel». Ritualet bestemmer at en likpreken ikke skulle vare over en time, og dersom det herjet pest eller annen smittsom sykdom, bare inntil en halv time. Fant seremonien sted ute på kirkegården, skulle presten kun gi en «en kort Formaning isteden for Liigprædiken».

Lenge var det tillatt – mot god betaling – å la kisten med den døde stå »over Jorden», enten i et eget gravkapell, eller under kirkegulvet. Slikt førte til at det kunne lukte ille i kirkene, spesielt på varme dager, og hensynet til smittefaren førte til at man fikk forbud mot slike begravelser i 1805.

Dersom man skulle begrave noen som ikke tilhørte «den rene og rette Bekiendelse», kunne man sette dem ned på kirkegården, men uten jordpåkastelse eller likpreken. Tilsvarende var det forbudt å kaste jord på eller holde likpreken over henrettede eller

selvmordere. De kom nok bare unntaksvis i viet jord. Og slik var det også for dem som hadde omkommet i duell, som kirkeritualet satte et absolutt forbud mot å gravlegge på kirkegård.

Reglene i kirkeritualet ble nok praktisert med lempe. På landsbygden var det grannene som måtte ta jobben med å åpne grav når behovet meldte seg, og de involverte neppe noen myndighet som skulle godkjenne eller følge med. Presten var mange steder langt unna, og kisten måtte i jorden lenge før han kunne komme. Da ble det normalt satt ned en stokk på kistelokket, slik at man hadde muligheten for å slippe jorden ned på kistelokket når jordpåkasting skulle finne sted. For å hindre at stokken «grodde fast», måtte den stadig beveges. Det kunne gå lang tid fra begravelsen til selve jordpåkastingen fant sted, ikke bare uker og måneder, men i enkelte tilfeller år. Når presten til sist hadde tid for seremonien, ble stokken trukket opp, og de tre skuffene med jord sluppet ned gjennom hullet.

Dess lengre tid det gikk, dess større må faren ha vært for at presten glemte seremonien og registreringen av dødsfallet. Det var nok i eldre tid bare unntaksvis man førte noe inn i kirkeboken før jordpåkastelsen hadde funnet sted.

I byene var reguleringene langt strengere. Ingen fikk åpne grav uten tillatelse, og det var ofte egne gravere til å utføre arbeidet.

I de eldre kirkebøkene er det nok oftest

---

dato for jordpåkastelse eller likpreken som er ført inn, men etter hvert som man fikk trykte skjema (1812/1816) ble det klart at det var krav om føring også av dato for dødsfall og begravelse.

Interessant er det at man fra tid til annen finner avvik i registrert dødsdato om man sammenligner kirkeboken med skifterettens dødsfallslist. Det skulle igjen understreke at man arbeider med et materiale der de mulige feilkildene er mange!

Kilder og litteratur:

Jølster kirkebøker A 1-6 (1696-1821)

Holger Fr. Rørdam: Danske kirkelove ... 1536-1683, bind I-III (København 1883-1889)

Schou: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger 1670-1699. (København 1795).

Ålhus kyrkje i Jølster

Kjell-Ragnar Berge:

Territorial-Abschnitt «Bergen» 1940-45

De tyske troppene og avdelingene fra hæren var vanligvis organisert i divisjoner, og hver tysk divisjon i Norge fikk ansvaret for et geografisk område av landet. Divisjonssjefen ble også den landmilitære sjefen i området med tittel Territorial-Abschnitt-Befehlshaber.

Grensene for ansvarsområdet varierte ofte, og divisjoner ble flyttet på, slik at i Bergen var det tre forskjellige divisjoner under krigen. Utover i krigen kom det også til nye typer avdelinger tilpasset det etter hvert statiske invasjonforsvaret, med fronten ute på kysten. Her kan spesielt nevnes det nye korpset Hærens kystartilleri som etter hvert ble et tungt innslag i det tyske kystforsvaret, og pioner-avdelinger for bygging av festningsanlegg.

Den 69. Infanterie-Division var en av de sju divisjonene som tyskerne satte inn mot Norge i april 1940, og divisjonen fra Nordrhein-Westfalen var forlagt på Vestlandet i 2 ½ år med standkvarter i Bergen. I november 1942 ble divisjonen overført til Østfronten.

Divisjonssjefer i Bergen:

April 1940 - Sept 1941 : Generalmajor Hermann Tittel

Sept 1941 - Nov 1942 : Generalmajor Bruno Ortner.

Den 269. Infanterie-Division hadde vært i innsats på Østfronten siden

starten på det tyske felttoget i Russland i juni 1941, og i november 1942 ble divisjonen overført til Vestlandet som erstatning for 69. Infanterie-Division. Det var derfor en nokså redusert, men kamperfaren divisjon som ble overført til Vestlandet for å bli satt opp på nytt. Etter to år ble divisjonen overført til Vestfronten.

Divisjonssjefer i Bergen:

Nov 1942 - Des 1943 : Generalløytnant Curt Badinski,

Des 1943 - Okt 1944 : Generalløytnant Hans Wagner.

Den 280. Infanterie-Division var ingen feltdivisjon som de to andre, men ble i 1942 satt opp med en stab og forlagt til Stavanger-området. I mars 1943 flyttet divisjonsstaben til Førde i Sogn og Fjordane der den ble værende i 1 ½ år før den igjen ble flyttet, denne gang til Bergen i oktober 1944 der den ble værende til mai 1945.

I april 1945 rakk området til Territorial-Abschnitt «Bergen» fra Stad til og med Karmøy, det var inndelt i åtte underavsnitt, men av infanteri disponerte divisjonen bare fem bataljoner med festnings-infanteri:

Bataljonene 1013 og 666 var forlagt i Bergensområdet, bataljon A hadde standkvarter på Voss, bataljon 658 i Haugesund, mens Festning-Infanteri-Bataljon 655 var igjen i Sogn og

---

Fjordane.

Divisjonssjefer i Bergen:

Okt 1944 - Nov 1944 : Generalløytnant
Karl von Beeren,

Nov 1944 - Mai 1945 : Generalløytnant

Johann deBoer, som ble den siste general med tittelen Territorial-Abschnitt-Befehlshaber «Bergen».

Festningskommandant for Bergen var generalmajor Carl André.

Kjell-Ragnar Berge: **Tyske soldatar i Førde**

I Sogeblad 18, 2000 skreiv Åshild Ulltang Pettersen og Johan Kristiansen om sine personlege opplevingar under krigen. Eg håpar fleire vil fortelje om sine opplevingar under krigen i seinare sogeblad. Sjølv er eg fødd 12 år etter krigen var slutt, men på grunnlag av skriftlege og muntlege kjelder vil eg ta føre meg litt om tyskarane og kva dei gjorde i Førde.

Om ettermiddagen 8. mai 1940 kom dei første tyskarane til Førde. Det var soldatar frå 7. kompani i Infanteri-Regiment 193 i Bergen. Styrken på 40 mann kom med marinefartøy til Vadheim, og oppdraget var å rekognosere vegen frå Vadheim til Sandane. Soldatane rekvirerte lastebilar i Vadheim, køyrde til Sandane der dei kjøpte seg kveldsmat på ein kafé før dei returnerte til Vadheim og Bergen.

Seinare kom det tyske soldatar nordfrå som vart stasjonerte i Førde. Dei neste to åra fram til våren 1942 var aktiviteten relativt liten samanlikna med det som seinare kom, og avdelingar vart flytta til og frå Førde. Under "Måløy-raidet" i desember 1941

tilhørde soldatane som var stasjonerte i Førde og Måløy, same regimentet. Det var Infanteri-Regiment 742, og i Måløy var 11. kompani, medan 12. kompani var i Førde.

Vendepunktet var erfaringane tyskarane gjorde i samband med det britiske commando-angrepet på Måløy 27. desember 1941, kjent som "Måløy-raidet". Blant dei tyske tiltaka var ei styrking av militære støttepunkt på kysten, bygging av fleire kystfort, og etablering av ei ny militær leining for området frå Stadlandet til Fensfjorden. Det ville seie at landforsvaret i Sogn og Fjordane skulle leiast frå Førde.

På kysten vart Måløy, Florø og Hyllestad utbygde til sentrale støttepunkt, samstundes som nye kystfort vart bygde. Ein kan lese meir om dette i boka "Fronten er kysten!". I Førde starta tyskarane arbeidet med å etablere den nye leinga, og i april 1942 kom oberstløytnant Schüler til Førde. Oppdraget hans var å bygge opp ei ny leining og ein ny styrke under nemninga "Kampf-Abschnitt Førde" sidan staben låg i Førde. I desember

---

same året kom oberstløytnant Stolze saman med staben til Grenader-Regiment 730 til Førde og avløyste Schüler.

Men tyskarane var ikkje nøgde med dette heller. Frå mars 1943 skulle området få status som territorial-avsnitt med ein divisjonsstab og general som sjef. Frå før var det på Vestlandet ein general i Stavanger, ein i Bergen og ein på Dombås (seinare flytta til Molde). No kom det også ein general til Førde.

Territorial-avsnitt Førde 1943-44

I mars 1943 kom general Karl von Beeren med sin divisjonsstab til Førde. Det meste av Sogn og Fjordane vart lagt under det nye militærdistriktet med namn "Territorial-Abschnitt Førde", og leiinga var staben til 280. Infanteri-Divisjon. Førde vart eit kommunikasjonssenter med stabsavdelingar, forsynings- og støtteavdelingar. Tyskarane rekna kysten som fronten, og til administrasjon og leiing av troppane låg Førde gunstig til eit stykke bak fronten. På same tid kom mange nye soldatar av eldre årgang, og eit stort tal stabsoffiserar til Førde-bygda.

I Førde vart private hus, skular, forsamlingshus, og overnattingsstader rekvirerte til ymse formål. Samstundes var det stor byggeaktivitet fleire stader i Førde, og trafikken over kaia på Steinen var stor. Norske entreprenørar var også i sving, og sidan arbeidet var godt betalt var det etter kvart også ein stor kontingent norske arbeidarar samla

i Førde. Enno kan ein finne spor etter byggeaktiviteten sjølv om Førde har endra seg mykje sidan krigens dagar.

På Hundvebakke (Stützpunkt A for Adolf) grupperte tyskarane eit infanterikompani som skulle vere både reserve og sikringsstyrke for Førde. Brakker vart bygde på Hundvebakke, og på Kletten bunkerar, to tunnelar, og stillingar for mitraljøser og bombekastarar. Alle våpen var retta vestover Hornnesvegen og mot fjorden. Lenger ute på Stranda vart eit minefelt med 645 landminer lagt ut. På Kletten finn ein framleis mange restar etter forsvarsstillingane.

På Hafstadbakken (Stützpunkt B for Bertha) skulle generalen og divisjonsstabens ha sin kommandoplass, og det vart bygd både ein brakkeleir og eit fjellanlegg til dette formålet. Her skulle altså den tyske leiinga for dei tyske styrkane i Sogn og Fjordane ligge. Her var forlagt stabssoldatar, sambands-soldatar, og også tyske telefondamer. Frå Kronborg vart det bygd ein ny veg opp til Hafstadbakken, og rundt brakkeleiren vart det bygd stillingar for nærforsvar av leiren. På grunn av sandtaket er store deler av området borte, men enno finn ein grunnmurar, ein solid sambandsbunker, og fjellanlegget er sjølv sagt der.

General von Beeren budde i bustadhuset til ingeniør Jørgen Neverdal, og offiserane i staben var for det meste forlagt i private bustadhus på Hafstad slik at dei hadde kort veg opp til divisjonskvarteret på Hafstadbakken.

Alle overnattingsstader i Førde vart nytta av tyskarane, både til kvarter for eigne folk i Førde, og for tilreisande offiserar som deltok på stabsmøter. Også skulane vart tekne av tyskarane, og i Førde skule (gamleskulen) ved kyrkjegarden var divisjonen sin forsyningsstab. Inne på Solvang sat ein oberstløytnant og ein stab med ansvar for dei fleste kystfort på kysten av Sogn og Fjordane (Hærens kystartilleriregiment 981).

Av andre tyske avdelingar og kontor i Førde kan nemnast: Ortskommandantur, transport-avdelingar med båtar og køyretøy, verkstad-avdeling, bakar-kompani, slaktar-kompani, feldgendarmerie (militærpoliti), feltpostkontor, soldatheim, kontor for administrasjon av forlegningar og byggeaktivitet og ein Abwehr-offiser. Ein sanitets-bunker var også under arbeid, truleg i ein tunnel som no er stengt, og på Vassenden var eit feltlassarett etablert. Eit stort hovedlager for ammunisjon vart bygd i Årbergdalen sør for Sande sentrum. På Kronborg vart det etablert ein leir med russiske krigsfangar. Fangane vart brukte til byggearbeid, eller som hjelpemannskap ved lastning og lossing av båtar og køyretøy.

Førde var utleveringsplass for proviant, intendantur og drivstoff. ”På Steinen nytta tyskarane Ullspinnarhuset til lagerrom, dessutan var det bygd to barakker til lager. Tett innanfor Ullspinneriet var det slege ein tunnel inn i fjellet” noterte Kristian Ulltang i dagboka for 1944. Slaktar-kompaniet hadde eigen veterinær-offiser, og dei

heldt til ved slaktehuset på Halbrend. Ulltang skriv vidare: ”I samband med slaktehuset var bygd kjølelager med maskinhus, pølsefabrikk mv., og oppe i Bygdehaugen var bygd stort grisehus med stor inngjerding ikring”.

Talet på tyskarar i Førde i denne tida er det delte meiningar om, og tyske kjelder inneheld ikkje opplysningar om dette. Eg meiner at det på det meste var 5-600 tyske soldatar i Førde i perioden 1943-44, medan andre meiner talet er høgare, kanskje nærare 1.000.

Kapitulasjon 1945

Frå september 1944 vart den tyske aktiviteten noko redusert i Førde. Krigen hadde utvikla seg slik i Europa at det var meir bruk for soldatar andre stader enn på Vestlandet. Divisjonen i Bergens-området vart overført til vestfronten i Frankrike, og von Beeren med sin stab vart flytta frå Førde til Bergen der dei fekk ansvaret for heile kysten av Vestlandet frå Karmøy til Stadlandet. Til Førde kom det ein oberst med det klingande namnet Freiherr de Lasalle von Louisenthal, og staben i Førde vart no heitande Feldkommandantur 200, seinare omdøpt til 135. Infanteri-Divisjon.

Den 8. mai 1945 kapitulerte tyskarane, og det kom norske Heimestyrcar til Førde som skulle halde vakt, og sørge for ro og orden i ei bygd med både tyske soldatar og russiske krigsfangar. Sjef for Heimestyrcane var fenrik Alf Skarstein, nestkommanderande sersjant Asbjørn Hornnes. Fredag 13. juli 1945

---

vart det halde avskjedsfest for Heimestyrkane som vart dimitterte og avløyste av ein vaktbataljon med innkalla mannskap, og med major Ese som sjef. Dei fleste tyskarane reiste i løpet av juli månad, og arbeidet med å avvikle det tyskarane hadde etterlete seg, stod igjen. Først fjerna Forsvaret våpen og ammunisjon, og det dei elles hadde bruk for. Sidan vart det halde auksjon over brakker og lausøyre. Dette arbeidet var det Lensmannen i Førde som hadde ansvaret for, og tidlegare lensmannsbetjent Arne Kristiansen fortel at dei heldt på med dette arbeidet i månadsvis. Sist ute var auksjon på lausøyre på Hafstadbakken. Dette tok det fleire dagar å bli ferdig med.

Generalen i Førde

Karl Maria von Beeren vart fødd 10. februar 1890 i Eissen i Westfalen, og den militære karriere starta han i 1909 som Fahnenjunker. Som offiser deltok han i 1. verdskrigen, og vart to gonger såra i kamp. I 1918 gifte han seg med Luise Grüter, og dei fekk 4 born saman. Etter verdskrigen heldt han fram den militære karrieren i Reichswehr, og 1. januar 1938 nådde han graden oberst.

Under den tyske mobiliseringa i august 1939 fekk han kommandoen over Infanteri-Regiment 193, og med dette regimentet deltok han i angrepet på Norge 9. april 1940. Oberst von Beeren og regimentet hans vart transportert frå Tyskland med Junker 52 fly til Sola flyplass ved Stavanger der dei deltok i kampane i Rogaland. Nokre dagar seinare vart regimentet flytta nordover

til Bergens-området der dei var med på framrykkinga mot Voss. Som nemnt tidlegare var det også soldatar frå dette regimentet som var dei første tyske soldatane som kørte gjennom Førde 8. mai 1940.

Den 1. februar 1942 vart von Beeren generalmajor (frå 1. mai 1943 generaløytnant), og ordra til sjef for den nyoppretta 280. Infanteri-divisjon som vart stasjonert i Stavanger-området. Eit år seinare vart både generalen og divisjonen ordra til sitt nye operasjonsområde Førde. Den 11. mars 1943 kom den 53 år gamle generalmajor Karl von Beeren til Førde, og bustaden til ingeniør Jørgen Neverdal vart rekvirert til kvarter for generalen.

Blant offiserar og soldatar var generalen godt likt, og han var oppteken av å halde kontakt med avdelingane ute. Før jul 1943 hadde han gjennomført heile 23 inspeksjonsreiser rundt omkring i fylket, og han var gjerne borte i fleire dagar på reiser til Måløy eller Hyllestad. På reisene sine hadde han som regel med seg fleire andre stabsoffiserar. På ei tilbakereise 19. juni 1943 var han innom Skei Hotell. Midt under middagen braut det ut brann, og hotellet brann ned.

I tillegg til reiser i eige område, var generalen på reiser til Bergen og Oslo, og han var også på permisjonsreise heim til Tyskland. Det kom også ei rad med høgare offiserar på besøk til Førde, og 16. juni 1943 kom

---

øvstkommanderande i Norge, generaloberst von Falkenhorst, til Førde og hadde drøftingar med general von Beeren. Begge generalane inspiserte etterpå Stützpunkt A på Hundvebakke og Kletten.

Den 15. september 1944 var tida til generalen i Førde slutt, og saman med divisjonsstaben vart han ordra til Bergen. I november 1944 var den militære karrieren for von Beeren også slutt, og han vart overført til den tyske hæren sin reserve. Tilbake i Tyskland vart han lagd inn på sjukehus for etterbehandling av skadene han hadde fått under 1. verdskrigen.

I april 1945 kom han i amerikansk krigsfangenskap, og i desember same året overlevert til britane. I mai 1946 vart han stillt for ein britisk militærdømstol i Hamburg, tiltala for krigsbrottsverk. I tida han hadde vore sjef i Stavanger i 1942 hadde britiske commando-soldatar vorte avretta i samband med ein mislukka operasjon mot Rjukan (operasjon "Freshman"). Han vart frikjend på alle tiltalepunkt, og sat etterpå i England i krigsfangenskap. I november 1947 vart han sett fri, og Karl von Beeren døydde 13. september 1961.

Fjellanlegget på Hafstadbakken

Sommaren 1942 starta tyskarane bygginga av fjellanlegget under leinga av Organisation Todt, og med tyske pioner-soldatar, ein tropp frå eit fjellborings-kompani og russiske krigsfangar som arbeidskraft. Norske

entreprenørar og arbeidarar var også med på Hafstadbakken. Fjellanlegget skulle vere kommandoplass/ kommandosenter for den tyske militære leinga av styrkane i Sogn og Fjordane, samt forlegning for offiserar og mannskap i staben. Frå mars 1943 til september 1944 var staben til 280. infanteri-divisjon forlagt i Førde, og general Karl von Beeren tok bustadhuset til Jørgen Neverdal på Hafstad til sitt kvarter. Men ved ein eventuell alliert landgang i divisjonen sitt ansvarsområde (Sogn og Fjordane), skulle generalen, og deler av staben til divisjonen, forleggast og drive verksemda si frå fjellanlegget på Hafstadbakken.

Fjellanlegget hadde tre hallar som med teglstein var inndelt i 19 mindre rom. Det var soverom, opphaldsrom for offiserar, arbeidsrom og sambandsrom med radio- og linjesamband til staben sine avdelingar rundt om i Sogn og Fjordane, og til høgare stabar i Bergen og Oslo.

I tillegg kom kjøkken, maskinrom for aggregat til straum, og vassreservoir. Fjellanlegget var festningsmessig bygd med panserdører og luftsluser i dei to inngangane, og ventilasjon med luftrenseanlegg og oppvarming.

Etter den tyske kapitulasjonen 8. mai 1945 vart Hafstadbakken ei tid bandlagt av det norske Forsvaret. Deler av leiren ute vart nytta av Heimevernet (HV 10), medan Distriktskommando Vestlandet (DKV) alt i 1949 starta ombygging av fjellanlegget til ammunisjonslager

---

under Arsenalet på Vestlandet (AVES). Rundt 1950 kom store mengder ammunisjon med båt frå USA til mellom anna Bergen som ein del av den amerikanske våpenhjelpa. Deler av ammunisjonen vart send vidare med båt til Førde, og i løynd transportert opp i fjellanlegget på Hafstadbakken som vart eit av fleire arsenallager for AVES. Etter at ammunisjonslageret var avvikla ein gong på 80-talet, var fjellanlegget i ein periode lager for Fjordane infanteriregiment (IR 10). På 90-talet starta nedbygginga av det norske Forsvaret, og fjellanlegget på Hafstadbakken vart tømt for godt.

Kjelder og bilete

Det meste har eg funne i tyske militære arkiv, men desse arkiva er langt frå fullstendige. Arkivrestane gir eit bra oversyn, men lite detalj-kunnskap. Til dømes manglar alle typar tyske kart som i detalj viser kor dei var i Førde, kor brakkene stod, og kva for funksjon dei hadde. Slik informasjon må for ein stor del rekonstruere gjennom synfaringar i området, og samtale med personar som hugsar dette. Eg har brukt notat etter samtaler med Asbjørn Hornnes, Arne Kristiansen, Åshild og Borgny Ulltang, og Reidar Bruland. For meir informasjon vil eg nemne dei fyldige ekstra-avisene til Firda frå 7. april 1990 og 29. april 1995, samt mi eiga bok frå 1995 "Fronten er kysten!", oversyn over tyske festningsverk i Sogn og Fjordane 1940-45.

Når det gjeld bilete har Sunnfjord Museum ei samling omtala som

"Fauske-samlinga". Olai Fauske var fotograf i Førde frå 1912 til han brått døydde 3. mars 1944. Han etterlet seg ei mengde bilete som etter ei tid vart overlevert til Sunnfjord Museum. Eit stort tal bilete har motiv frå krigen, og fleire bilete har alt vore nytta i aviser og bøker. Grunnen til at fotograf Fauske hadde desse bileta, skal vere denne: Ein del av tyskarane som var i Førde under krigen hadde private fotografiapparat, og dei leverte filmene inn til fotograf Fauske for framkalling. Han laga då ekstra papirkopiar, og desse kopiane tok han vare på.

Ein gjennomgang og sortering av bileta viser at mange bilete kan knytast til Førde, og tyskarane som var der under krigen fram til Fauske døydde. Men fleire bilete kan også vere tekne under reisa til Førde, eller reiser til andre stader i fylket medan soldatane var stasjonert i Førde. Dei mest interessante bileta er kanskje dei som også viser bygningar og tyske installasjonar i Førde, men dessverre er det få av desse. Dei fleste bilete er typiske bilete ein vil finne i eit privat album: Oppstilte personar (mest soldatar i uniform) som ein i dette tilfellet ikkje kan identifisere, og ofte ser ein heller ikkje kor bilete er teke. Samlinga inneheld også ein del bilete frå kampane i april 1940, og soldatar som har reist med transportflyet Junker Ju 52. Dette kan vere soldatar i Regiment 236 som kom med fly til Norge i april-dagane 1940, og som seinare var med i kampane i Valdres, og ei tid var stasjonerte i Sogn.